No. ४५५०

Title शुल्व सूत्र विवरणं

Author कात्यायनः महीधरः

Extent २८ Age ×

Subject सूत्र प० परिशिष्टं

शुल्वसूत्रविवरणम्

~~५५५५~~ ४५५०

4550

Starting from 4 to 32

1 to 3 MISSING.

F = 29

ष्मान्याः शोणोरज्ज्वागो ऽक्ष्णया संसरतीति पूर्ववद्व्याख्या। समचतुरस्रस्य श्रोण्यंसस्थानमाह। प्रमा
णार्धेन समचतुरस्रस्य शंकुः समचतुरस्रस्य तुल्यायामविस्तारस्य क्षेत्रस्य प्रमाणार्धेनायामार्धे शंकु
र्देयः। रज्ज्वा न्यासरज्ज्वोरर्धे देयः श्रोण्यंसस्य विच्छेदाय। निरंछनं तत्न्यासरज्ज्वोश्चतुर्थे शोण्यन्ते। दीर्घच
तुरस्रस्य श्रोण्यंसमानमाह। शास्त्रवदर्धे दीर्घचतुरस्रस्य॥ दीर्घचतुर[illegible]स्रस्य तु शास्त्रवदर्धे
शंकुर्देयः। श्रोण्यंसपरिच्छेदाय। शास्त्रेणोक्तमानं त्रिंशन्नं तत् शास्त्रवत्। तस्यार्धे मध्ये शंकुः। महा
वेद्यां चतुर्विंशतिपुरस्तादित्युक्तं। नवतिर्यजितिसदसि। तदर्धे द्वादशांस्तु वेद्यां सार्ध चतुष्टये च सदसि
शंकुर्देयः। एवमन्यत्रापि शाकटमुखस्य चैवं। शाकटमुखस्य वयनादौ शाकटामुखवा कृते सम्यक् स्विदे
वस्य शास्त्रोक्तविस्तारार्धे श्रोण्यर्थं शंकुर्देय इत्यर्थः। एतेन प्राग्वंशवेदिमानानि व्याख्यातानि॥
एतेन समचतुरस्रदीर्घचतुरस्ररज्जुमानकथनेन प्राग्वंशस्यत विद्धिनादेः वेदेश्चैष्टिकसौमिक्याद
मानानि व्याख्यातानि। समचतुरस्रं प्राग्वंशं भवति। वेदिस्तु चतुर्मुखा। शालामानं च। शालामानम
प्येतनैव व्याख्याते। शालायादीर्घचतुर[illegible] राया माद्याक[illegible]स्माभ्या तु शा

यास्मवेषूक्तां तामेवात्र सूत्रकारो ब्रवीति । सैव सोमे प्रागामयतायामासि प्रवर्त्यां विस्तृतायतः
या सा प्रोक्ता । पूर्वगायतेत्यादि स्त्रिद्ध्रवाहि नदगा यतालुशालासत्रेषूक्तां तामेवात्र सूत्रकारो ब्रुवी-
ति । सैव सोमे प्रागायताद्याहारा स्त्रिद्धवत् । तत्रोदीचीप्राचीवत् । तत्र शालायां नैदीचीप्राचीवत्साध्य
नीया । तत्तरायतत्वात् शालायाः आदावुदीच्यां रज्जुन्यासं कृत्वा रज्जुं निहत्य पश्चात्तिर्यङ्मानं
साध्यमिति चावश्य । सदस्यप्येवं । सदसो पि शालावन्मानं कार्यं । सदसो पि दीर्घं बहुत्वस्त्वं यतः ।
रज्ज्वा प्यादावुदीचीप्राचीव साध्या । परिमाणमाह । अपरिमितं प्रमाणं द्रूयः । यत्र यत्रापरिमि-
तशब्दः श्रूयते तत्र तत्र प्रमाणादुक्तमानात् न्यूनाधिकं मानं ग्राह्यं । यतोऽपरिमितशब्दो बहुत्व-
वाची । बहुत्वं चापेक्ष्य ग्राह्यं । अपरिमितां वेति यदि श्रुतिवेदायुक्तं । अपरिमितेष्टक इति यद्ब्र-
यनेनोक्तं । एतद्द्वयं विनोक्तमानाधिकवाच्यपरिमितशब्दः । इह श्रुतिवेद्यां च यन्नेव मानान्नावाधो ॥५॥
ऽपरिमितशब्द इति बोध्यं । एवं सर्वत्रापि पूर्वसूत्रे व्यवस्थामाह । प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निरुक्ति ॥६॥
वक्त्रोः । निरुक्तिवक्त्रोः द्वयोः स्वरूपे देवप्रमाणे परिच्छेदे प्रमाणं शास्त्रमेव नान्यत् । ह्रासेव

दौव चास्योक्तएवकुशासोव द्विविर्ग्याग्यानस्वेच्छया। यथाष्टविधादिचयनेषु पुरुषमात्रान्युद्धयेनवद्भिः। य
थावपपे-अरत्निप्रिरेवो छुयः। सोचामणीवेद्या यथासौमिकीवेदीतोह्रासः। सोपि प्रक्रमतृतीयेन मानं
कर्त्तव्यं कार्यः। योगश्च। योगो नाम युक्तिः। युक्तिरप्याश्रयणीया। युक्त्याह्रासवद्धीविधेयेना। द्विकन्यूने।
इतरस्य वितृतीये दक्षिणत इत्येतद्व्याख्यानम्। इतरस्य वितृतीये दक्षिणत इति यद्दक्षिणा ग्निंप्रकल्प
कात्यायनेनोक्तं। एतत्तु व्याख्यामः॥ विविच्य कथयिष्यामः। इति ज्ञातमाह। गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षड्
सप्तधा वागंतुसमं वेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्यतास्मिन्नग्निः। गार्हपत्याहवनीय
योरंतरं गार्हपत्याहवनीययोर्येन मध्यस्थानेन तयोर्मध्यभागं देवमितरज्जुं षड्भागं सप्तधा वा कृत्वा षड्
भागं सप्तभागं वा विधाय योजनयथा पि-आगंतुसमे-प्रागंतुना वर्द्धिते भागेन सह यथा तथा षड्भागपक्षे
षष्ठं भागं विवर्द्ध्य सप्तधापक्षे सप्तम भागं विवर्द्ध्य विवर्द्धितभाग सहितां तां मध्यरज्जुं द्वेधा विभज्य त्रि
भागं कृत्वा तत्र तृतीयेतृतीये भागे सविह्नं कृत्वा अपरवितृतीयलक्षणेनापरे पश्चिमे भागे तृतीये
य धृत्वा लक्षणं विहूं तत्रध्वजवारज्जुं ध्रुवांस पाशौ गार्हपत्याहवनीयमध्यस्थितशंकौ निधायाय परवितृती

यविवृहन दक्षिणाद् दक्षिणस्यां दिशि आयम्याकृष्यत स्मिन्नग्निः । आकृष्टत्तृतीयभागविहृतस्य षष्ठेन भू
भागेऽग्निर्दक्षिणाग्निः । दक्षिणाग्नेर्मध्यस्थं कुर्यादित्यर्थः । पक्षद्वये षो डश विभागपदोत्तमोय [illegible] तस्मात्र
5 पार्श्वमानीति र्यष्टिलान्यौ समे स्यातां । तद्यत्कल्पसूत्रे प्राचिसममविशेषः । सप्तधा भागपदे कृते तयोर
न्यमन्तरं स्यात् । उत्करस्थानमाह । विपर्यस्योत्तरत उत्करः । विपर्यस्य पाशौ विपर्यस्य विपरीतौ कृत्वा
बोधा सप्तधा वा विभज्य प्राग्जंतुभागसहितवर्द्धित त्रिभाग विहितरज्जुपाशौ विपरीतौ कृत्वा पूर्ववत्तृतीय
भागविहृतेनोदगाकृष्य विहृतस्य षष्ठेन भागेनोत्करः कार्यः । उत्करो नाम पांसुसमूहितवेद्यादितृणाधूलि-
पुंजः । पत्न्यन्तरमाह । अपि वोत्तर त्रिभागेन यावज्ज्ञापस्य वा द्वैसम चतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निः । अप्रविश्याय
वैदक्षिणाग्निः कार्यः । अंतर त्रिभागेन यावद् अंतरे गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये यावद्रज्जुः सा त्रिभागो
नात्रिधा विभज्य स्वतृतीयभागेनोना कार्या । तया रज्ज्वा करस्यापूर्वार्द्धे आहवनीयमध्यात्पश्चिमस्मा
गे सम चतुरस्रमुक्तविधिना कार्यं । तस्य श्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामग्निर्दक्षिणाग्निर्दक्षिणाग्नेर्मध्यमि ॥५॥
त्यर्थः । कार्य इति शेषः । विपर्यस्योत्तरांस उत्करः । विपर्यस्य वैपरीत्येन चतुरस्रं कृत्वा पश्चिमार्द्धे गार्हप
त्यमध्यात्पूर्वभागे तृतीयभागेन यस्या [illegible] चतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांस

सेत्र करः कार्यः। इति श्रौतसूत्रेविवरणेमहीधरविरचितौ प्रायश्चित्तादिकथनंनामप्रथमाकंडिका [redacted] ग
मत्॥१॥ रथमात्र्युत्तरेति वरुणप्रघासे रथमात्र्युत्तरवेदिः श्रूयते। तन्निरूपणायाह। अंगुलैरथसंमि
तायाः प्रमाणं। रथसंमितायावेदेः प्रमाणं अंगुलैः कृत्वावक्ष्यामीति शेषः। रथकारशास्त्रेऽङ्गुलैरे
वरथमानस्योक्तत्वात्। तच्चाष्टाशीतिशतमीषा। ईषाशब्देनरथगतं पूर्वापरायतं काष्ठमुच्यते। तद
ष्टाशीत्यधिकमंगुलशतमितंभवति। चतुरंगुलन्यूनाष्टहस्तप्रमितमित्यर्थः। तेनवेदेः पूर्वापराया
मएतावानिति [redacted]नावः। चतुःशतमक्षः। रथस्यपश्चाद्भागे तिर्यग्गतंकाष्ठमक्षशब्देनोच्यते। ततश्चतुः
शतंचतुरंगुलाधिकमंगुलशतमितं [redacted] अष्टांगुलाधिकंहस्तचतुष्टयमित्यर्थः। तेनवेदेः श्रोणीमानंतिर्य
कःआयामश्चतुरधिकशतांगुलमितइतिभावः। षडशीतिर्युगं। वृषभस्कंधोपरिदीयमानंकाष्ठं
युगं। ततःषडशीतिरंगुलानि। द्व्यंगुलोनाश्चत्वारोहस्ताः। तेनवेदेः प्राक्तिर्यगायामः षडशीत्यं
गुलइतिभावः। चत्वारोष्टकाः शम्या। चत्वारोष्टकाद्वात्रिंशदंगुलानिशम्यामानं। युगच्छिद्रप्रवेशा
र्हंकाष्ठंशम्या। साष्टांगुलाद्विकहस्तमिता। शम्यावालवालमानंलक्षयति। दिक्स्रक्तिपुरुषमात्रंमि
मीतेइतिपित्र्यमेधेश्रूयते। तस्यायमर्थः। दिक्स्रक्तयःकोणायस्यतत् दिक्स्रक्तिदिक्कोणमित्य

र्थः। अस्मिन्ग्रंथे तु विदिक्कोणस्य चतुरस्रस्य प्रकारस्तेन इदानीं द्विकोणं चतुरस्रं वक्तुमाह। ये
न कृतां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शंकवः समाधिः। येन कृतां पितृमेधे द्विपुरुषं
पुरुषद्वयदैर्घ्यपरिच्छेदकं समचतुरस्रं कृत्वा करणीनां चतसृणां रज्जूनां मध्येषु मनाजेषु शं
कवः स्थाप्याः स्युः। समाधिः समाधानं प्रकारो विदिक्कोणचतुरस्रस्य। समचतुरस्रस्या
र्द्धतया रज्जुर्द्विकरणीति वक्ष्यमाणप्रकारेण पुरुषमात्रसमचतुरस्रस्य कोणसूत्रमानेन सम
॥६॥ चतुरस्रे कृते द्विपुरुषदैर्घ्यं तत्समचतुरस्रं भवति। तस्य करणाय चतस्रः। पार्श्वरज्जुद्वयं दक्षिणो
त्तरदिग्वर्त्तमानं। तिर्यग्रज्जुद्वयं पूर्वापरदिग्वर्त्तमानं। एवं रज्जुचतुष्टयमध्येषु चतुरः शंकून्
दत्वा तेषु चत्वारि सूत्राणि पातयेत्। एवं विदिग्गतकोणं समचतुरस्रं भवतीत्यर्थः। ग्रंथेऽस्मिन्न का-
रार्थं पंचरज्जुसंज्ञा आह। करणीतत्करणीतिर्यङ्मानीपार्श्वमान्यक्ष्णयेति रज्जवः। करणी तत्क
रणी। तिर्यङ्मानी। पार्श्वमानी। अक्ष्णया। एताः पंचरज्जूनां संज्ञाः। तत्र क्रियते क्षेत्रपरिच्छेदो नयेति
करणी प्राचीसूत्रस्याम्यरज्जुः। तस्यां दत्तायां चतुरस्रमध्ये द्विगुणं भवति। ततो देता
पंक्तिप्रथम तत्क्षेत्रं द्विगुणादि क्रियतेऽनया सा तत्करणी। द्विकरणी। त्रिकरणी चतुःकरण्यादिः। तिर्यक्
हेठनीन श्रोण्योः समसूत्रं मीयतेऽनया तिर्यङ्मानी। श्रोण्याः ... यो तिर्यग्वर्त्तमानं रज्जुद्वयं पार्श्वमा

येतिकोणस्तम्भरज्जुः। पार्श्वयोश्चैतासंज्ञा ग्रंथादौ वक्तव्याप्यासत्तथापि इतस्तासां व्याकुल्ये नोपयोगादत्रैवोक्ता।
एवं तत्रास्थितो न्यायः सर्वत्रोपयोगीति ज्ञापयितुमिति भावः। दशपदोत्तरवेदिर्भवतीति सोमे श्रूय
ते तत्साधनार्थमाह। पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णयारज्जुर्दशकरणी। तस्येति पदश्रवणा
घस्येति पदस्याध्याहारः। यस्य क्षेत्रस्य तिर्यङ्मानी दक्षिणोत्तरायतं सूत्रं पदं पदप्रमाणं भवति। पादं चांगु
जं पदं। यस्याश्च पार्श्वमानी तिर्यङ्मान्या एकतरप्रान्तात् प्रसारितं प्रागपरायतं सूत्रं त्रिपदा त्रिपदपरिमितं सा
र्धहस्तायतं भवति। तस्य क्षेत्रस्याक्ष्णयारज्जुः कोणसूत्रं नूतना तिर्यङ्मान्यपरप्रान्तात् पार्श्वमान्यन्तपर्यं
तं नीता रज्जुर्दशकरणी भवति। दशपदक्षेत्रफलकस्य चतुरस्रस्य करणी षट्त्रिंशदंगुलसूत्रा प्राचीसू
त्रपरिमाता भवतीत्यर्थः। चयने चत्वारिंशत्पदोत्तरवेदिर्भवतीत्यपि श्रूयते तदर्थमाह। द्विपदा तिर्यङ्मानी
षट्पदा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णयारज्जुश्चत्वारिंशत्करणी। यस्य क्षेत्रस्य तिर्यङ्मानी दक्षिणोत्तरसूत्रं
द्विपदा पदद्वयमिता। पार्श्वमानी प्रागायतं सूत्रं षट्पदा पदष[illegible]मिता। तस्य क्षेत्रस्याक्ष्णयारज्जुः को
णसूत्रं चत्वारिंशत्करणी। चत्वारिंशत्पदक्षेत्रस्य चतुरस्रस्य साधिकास[illegible]मिता रज्जुर्भव

तीत्यर्थः। युगमात्रौ वेति चयने सोमे च युगमात्रो त्तरवेदिः श्रूयते। शम्यामात्री मिति करुणा च वासे शम्या
मात्र्युत्तरवेदिः श्रूयते। तत्प्रमाणद्वयं म यानि हितमित्याह। उपदिष्टं युगप्रमाणं शम्याप्रमाणं च दर्श
नात्। दर्शनादुत्तरवेदिप्रमाणस्य तत्र यथादर्शनात्। युगप्रमाणं षडशीति युगमित्युपदिष्टं। शम्या
प्रमाणं च द्वात्रिंशकाः शम्येत्युपदिष्टं कथितं। द्वे च परिशिष्टे दार्थ्यं किं विदाह। दीर्घचतुरस्रस्याकृ
यारज्जुस्तिर्यङ्मानी या पार्श्वमानी यत् पृथग्भूते कुरुत स्तदुभयं करोतीति क्षेत्रज्ञानं। दीर्घचतुर
स्रस्य तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यौ रज्जू पृथग्भूते स्तो यत् क्षेत्रं यत्फलकं क्षेत्रं समचतुरस्र द्वयं
कुरुतः। तदुभयमपि मिलिते दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णया पाकोण सूत्रकृता रज्जुः करोति तौ क्षेत्र
ज्ञानं क्षेत्रमान प्रकारो ज्ञातव्य इत्यर्थः। यथोक्तं। पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णयार
ज्जुर्दशाकरणीति दीर्घचतुरस्रं। तत्र पदप्रमाणा तिर्यङ्मानी पदमात्रक्षेत्र फलकं चतुरस्रं करोति
। पार्श्वमानी तु त्रिपदा सा नवपद क्षेत्र फलकं चतुरस्रं करोति। एवमुभयं मिलितं दशपद क्षेत्र
फलकं चतुरस्रं जातं। तच्च दीर्घचतुरस्रस्य पदमात्र तिर्यङ्मानी त्रिपद पार्श्वमानी न्यां कृत

७ ॥९॥

स्या दृत्तया रज्जुरेवकरोतीति द्वेयं । तिर्यङ्मान्याः पार्श्वमान्याश्च वर्गौ कृत्वा तावेकीकृत्य तस्य
मूलेन समानीते दीर्घचतुरस्रस्य कर्णसूत्रमानमेव भवति । यतः समद्विगुणानं वर्गः । मूलानय
यनेन कृत लब्धोत्या द्विषमान्हतिमिति लीलावती द्रष्टीकेन बोध्यं । एवमन्यत्रापि क्षेत्रज्ञानप्रकारः ।
एवं क्षेत्रज्ञानप्रकारं संक्षेपतो निरूप्याथ द्विगुणयादि क्षेत्रप्रकारमाह । समचतुरस्रस्या दृत्ता
यारज्जुर्द्विकरणी । समचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य याऽदृत्तया रज्जुः कर्णसूत्ररूपा रज्जुः
साद्विकरणी । द्विगुणक्षेत्रस्य प्रावी सूत्रप्रमाणमित्यर्थः । यथा हस्तमात्रसमचतुरस्रस्य
कर्णसूत्रं चतुर्विंशत्यंगुलानि किंचिन्न्यूनानि तान्येव द्विहस्तचतुरस्रस्य प्रमाणं । एवं तत्र
माणरज्जुर्भवतिता वं तस्तावंतो वर्गा भवंतिता समस्येदितिवक्ष्यमाणत्वात् । यथा हस्तमा
त्रे समचतुरस्रे चतुर्विंशत्यंगुलप्रमाणा रज्जुस्तत्र चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्या गुणिता ष
ट्सप्तत्यधिकापंचशतानि भवंति । सा द्विगुणिता द्वापंचाशदधिकैकादशशतानि स्यात् । त
स्यामूलं किंचिन्न्यूनचतुस्त्रिंशदंगुलानि । तानि [illegible] चतुरस्रायाममानं । एवमग्रे
=पं. २३ प. ७ पृ. ९ लिहा १ [illegible] अं १

पि त्रिहस्तादौ। एकहस्तवर्गे त्रिगुणिते हि कृत्वा तन्मूलानयनेन तत्तद्यामप्रमाणं बोध्यं। द्वि
करणीसाधने प्रकारान्तरमाह। करणीं तृतीयेन वर्द्धयेत् स्वचतुर्थेनात्मचतुर्विंशोनेन सवि
शेषस्तति विशेषः। करणीमेकहस्तकोष्ठयामं तृतीयेन वर्द्धयेत्। स्वतृतीयांशेन वर्द्धयेत्। त
स्य चतुर्थेन वर्द्धयेत्। तदिति सामान्येन नपुंसकनिर्देशः। तं तृतीयांशं स्वचतुर्थेन तृतीयांशा
स्य यश्चतुर्थो भागस्तेन वर्द्धयेत्। किंभूतेन स्वचतुर्थेन। आत्मचतुर्विंशोनेन। आत्मनश्च
तुर्थांशस्य यश्चतुर्विंशो भागस्तद्रहितेन। स्वचतुर्विंशांशरहितेन स्वचतुर्थभागेन तं तृतीया
8 शं वर्द्धयेदित्यर्थः। यथा। हस्तमितसमचतुरस्रस्य करणी चतुर्विंशत्यंगुलस्वरूपा। सा
त्रिगुणी क्रियते यदा तदा तां तृतीयांशेन वर्द्धयेत्। चतुर्विंशतेस्तृतीयांशोऽष्टावंगुलानि। = ॥८॥
एवं द्वात्रिंशदंगुलानि जातानि। तत्तृतीयांशोऽष्टांगुलात्मकः स्वचतुर्थेनांगुलद्वयेन पुनर्वर्द्धि
तस्तदा चतुस्त्रिंशदंगुलानि जातानि। स्वचतुर्थेन कीदृशेनात्मचतुर्विंशोनेन। एवमंगु
= लद्वयस्य चतुर्विंशो भागोऽयं कान्तयं। [illegible] नंवाला गुंच। तावताहीनेनां

गुलद्वयेन तृतीयो भागो वर्द्धितः। एवं वसति द्विहस्तकरण्येतावती संपन्ना। त्रयस्त्रिंशदंगुलानि
सप्तयवाः। ततस्त्रयो यूकाः द्वे लिक्षे। किंचिन्न्यूनबालाग्राणि। नेश्वतुस्त्रिंशा त्तिलाअंगुलाव
यवाः। किं बहुना भवंति। तावतालि लद्वयोना निचतुस्त्रिंशदंगुलानि द्विहस्तकरणीत्यर्थः। स
विशेषो ज्ञेयः कः करणी द्विकरतयाः। इति विशेषो द्विकरणी साधकं प्रकारान्तरमित्यर्थः। ए
वं द्विकरणीं प्रोच्य त्रिकरणीसाधनमाह। प्रमाणं ति यद्द्विकरण्या यमितस्तस्या हस्तायारज्जु
स्त्रिकरणी। प्रमाणं त्रिकरणी कर्तुमिष्टं स्यात्तस्य करणीरूपं तिर्यक् प्रसार्य। तिर्यक् प्रमाणं कि
र्त्तव्या। द्विकरणीमेवमुक्तां द्विकरणीमानं एकहस्तस्या दैर्घ्यारूपं आयामः पूर्वपश्चिमायतं तथा दीर्घमा
नीत्येन प्रसार्य। एवं कृते त्रिकोणे दीर्घचतुरस्रे वा कृते तस्य द्वे त्रस्या हस्तयारज्जुं कर्णसूत्ररूपा
त्रिकरणी भवति। हस्तमात्राणि त्रीणि चतुरस्राणि संक्षिपतीत्यर्थः। यथा हस्तमाना तिर्यग्मानी।
किं द्विहस्तचतुस्त्रिंशदंगुलमितायामदीर्घमानी। तयो रज्जुं प्रापिता कर्णरज्जुः त्रिकरणी। त्रिहस्तदेव
स्य करणी साधिका। तया साधितं समचतुरस्रं त्रिहस्तं भवतीत्यर्थः। त्रिकरणीकथने स्यात्

याऽऽनमाह। तृतीयकरणेतेन व्याख्याता। एतेन त्रिकरणीकथनेन तृतीयकरण्यपि व्याख्याता।
प्रक्रमतृतीयेनाष्टचैनेति सैत्रामण्यामुक्तं। तत्र प्रक्रमस्य तृतीयो भागः प्रक्रमतृतीयं भवति। किं
तेयाकरणी प्रक्रमच्छेदतृतीयांशं समचतुरस्रं कुर्वीतेति सा प्रक्रमतृतीयशब्देनोच्यते। सैव तृतीयक
रणी। वितृतीयेयजेत वितृतीयं वै सौमस्य सौत्रामणीति श्रूयते। तत्र तृतीयकरण्या प्रक्रमत्वेनक
ल्पितया वेदि[redacted]मणमते सा सौमवेदेस्तृतीयांशरूपा स्यात् एवं त्रिकरणीकथनेनेत्यर्थः। तृ
तीयकरणी व्याख्यातेति स्पष्टयितुमाह। प्रमाणविभागस्तेन नवधा। प्रमाणस्य प्रक्रमरूपस्य विभा
१ गोऽभिनजननं नवधा विधेयं। द्वादशांगुलं पदं। त्रिपदः प्रक्रमः। प्रक्रममितया रज्ज्वा क्षेत्रं चतुरस्री
कृत्य तत्र तिर्यग्भान्यौ पार्श्वमान्यौ च त्रेधा विभज्य पूर्वापरयोरन्तं दक्षिणोत्तरा यतं च सूत्रद्वयं दद्या
त्। एवं नवधा भागो भवति। एकैको भागः पदपदक्षेत्रफलकः स्यात्। करणीतृतीयं नव भागः। ॥ ए ॥
करण्याः प्रक्रमरूपायास्तृतीयं तृतीयो भागः पदरूपः करणीभूय चतुरस्रं कुर्वन् नवभा
गो भवति। नवमं भागं पदं संक्षिपतीत्यर्थः। नवभागास्तु यस्तृतीयकरणी। प्रक्रमरूपकरणीकृ
तस्य समचतुरस्रस्य ये त्रयो नव भागाः स तृतीयकरणी। तावेवं कार्या। पदमितया करण्यास

मचतुरस्रं कृत्वा तत्करण्या त्रिपदं द्विकरणीरूपं पार्श्वमानीं कृत्वा पदमितकरणीमेव तिर्यङ्मानीं वि
धाय तन्मध्यादौ चतुरस्रे कृते तत्करणी त्रिकरणी स्यात् तृतीयकरणी सा च करणी तृतीय[illegible]यसमचतुरस्रं
कुर्यात् त्रयो नवभागाः संपद्यन्ते। एवं तृतीयकरण्यपि तेन व्याख्याता इति प्रतिज्ञातं संप्रपंचं सूत्र
त्रयेण निरूप्य तृतीयकरण्याः प्रयोजनं सूत्रद्वयेनाह। सौत्रामण्यां प्रक्रमार्थी। सौत्रामण्यां सौ
त्रामणीयाजे प्रक्रमार्थी। प्रक्रमकथनाय तृतीयकरण्युक्तेति शेषः। सौत्रामण्यां तृतीयकरणीरू
पप्रक्रमेण सोमवद्वेदिर्मिता सती सौमिकीवेदेः तृतीयांशरूपा स्यात्। त्रिकरणी समासार्थी। त्रिकर
णी तृतीयकरणी च कथिता सा समासार्थी। त्रयाणां प्रक्रमनवभागानां संक्षेपार्थी। विनानेन नव
भागत्रयस्य संक्षेपमशक्यत्वात्। अतः प्रक्रमनवभागत्रयमेव सौत्रामण्यां प्रक्रम इत्यर्थः॥
उक्तं चतुरस्रसमासं निगमयति। तुल्यप्रमाणानां चतुरस्राणामुक्तः समासः। तुल्यं प्रमाणं ये
षां तानि तुल्यप्रमाणानि। हस्तादिरूपाणि। तादृशानां समचतुरस्राणां समासः संक्षेपः एकी
करणमुक्तं। दशकरणीवत्वा विंशत्करण्यादिकथनेन। अतुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणां
समासमाह। नानाप्रमाणसमा[illegible]करण्या वर्षीयसो पक्षिं छिंद्यात् तस्या अक्ष्णयारज्जुः

त्रेसमस्यतीति समासः। नानाप्रमाणानां भिन्नप्रमाणानां समचतुरस्राणां समासे संक्षे
पकार्ये ह्रसीयसो ह्रस्वतरस्य समचतुरस्रस्याष्टांगुलादेः करण्या वर्षीयसो वृद्धतरस्य द्वा
दशांगुलादेः करणीपार्श्वमानीं तिर्यङ्मानीं वाऽपच्छिंद्यात्। ह्रस्वकरणीमानेन दीर्घकरणीको
णात् मितां। विकृष्य तिष्ठाऽवशिष्टं चतुरंगुलादिभागं अस्यात्। तस्य ह्रस्वकरणीमानेन छिन्नस्य
दीर्घक्षेत्रस्या दृता माकर्णसूत्रं रज्जुः करणी सा यान्य चतुरस्रं कुर्वतीति ते ह्रसीयसो वृद्धत
रे क्षेत्रे समस्यतीति संक्षिपति। इति समासोऽतुल्यप्रमाणसमचतुरस्रसंक्षेपप्रकारः। य
था द्वादशांगुलकरणीकमेकं चतुरस्रं। तत्राष्टांगुलकरणीकं समस्सितव्यं। तत्र द्वादशांगुल
करण्याः कोणादारभ्याष्टांगुलेषु चिह्नं कुर्यात्। चतुरंगुलानि त्यक्त्वा विकृष्टादारभ्याभिमु ॥१०॥
खकोणांतं कर्णसूत्रं दत्वा तन्मितकरण्या यत् चतुरस्रं तत् क्रियते। तत्र ह्रस्वमहतोः क्षे
त्रयोः समासः स्यात्। एवमन्ययोरपि ह्रस्वमहतोः क्षेत्रयोः समासश्च कार्यो बोध्यः॥२॥
इति चौब्बे विवरणे महीधरविनिर्मिता चतुरस्रादिकथनं द्वितीयाकंडिका गमत्।

एवं ह्रस्वमहतोः क्षेत्रयोः समासं निरूप्य तयोरेव व्यासं निरूपयितुमाह। चतुरस्राच्चतु-
रस्रं निर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षेत्तावदुद्धृत्य ततो पश्चिमां शंकुं निखाय पार्श्वमानीं कृत्वा पार्श्व-
मानीसंमितामक्ष्णयायां ततो उपसंहरति स समासे ऽपच्छेदः। साकरण्योपि निर्ह्रासः। चतुरस्रान्म-
सम४ हतः चतुरस्रात् चतुरस्रं ह्रस्वं समचतुरस्रं निर्जिहीर्षन् निर्हर्तुमिच्छन् यावान्निर्जिहीर्षेत्
यत्प्रमाणं ह्रस्वसमचतुरस्रं निर्हर्तुं पृथक्कर्तुमिच्छति। तावत् तत्प्रमाणां करणीमुद्धृत्य ततो
पश्चिमायां महतश्चतुरस्रपार्श्वमान्यां पश्चिमप्रोतितं आरभ्यांकयित्वा। शंकुं निखा-
य। तस्मिन् ह्रस्वयेद्वौ शंकू रज्जुप्रसारणार्थं निखाय प्रक्षिप्य पार्श्वमानीकृत्वा तच्छंकुद्वयप्र-
सारितां महतश्चतुरस्रकरणीकृतां रज्जुं पार्श्वमानीत्वेन परिकल्प्य पार्श्वमानीसंमितां मा-
मेव रज्जुमक्ष्णयायां कर्णसूत्रं तत्राधस्तिर्यङ्मान्यां उपसंहरति प्रसारयति। एकतरस्मिं-
कोरज्जुपाशं निक्षिप्य तां रज्जुं तिर्यङ्मान्यामधः कर्णसूत्रत्वेन प्रसारयति। स समासे
ऽपच्छेदः। समासे क्षेत्रद्वयैक्यं कृते समस्तिसः अपच्छेदः। त्याज्यांशः। तस्यां रज्जौ तिर्यङ्मानी

स्पष्टा यां त्रिकोणे जाते त्रिकोणबहिर्भूतो यो महाचतुरस्रतिर्यग्भागः सोऽपच्छेद्यः त्यक्त-
व्यः । सा करणी । त्रिकोणान्तःपाती तिर्यग्भानीभागः करणी । तया करण्या कृतमन्यच्चतुरस्रं क्षे-
त्रं महतः पृथक्कृते शेषक्षेत्रं च भवतीत्यर्थः । एवं निकृसिः । महच्चेत्रक्षुद्रस्य पृथक्करणोपा-
यः । यथा पंचविंशतिहस्तफलकात् नवहस्तसमचतुरस्रान्नवहस्तक्षेत्रफलकं त्रिहस्तसम-
चतुरस्रं पृथक्क्रियते । तदा पंचहस्तक्षेत्रे श्रोणिद्वयाद्धस्तत्रयं मित्वा पार्श्वमानस्थे रेखाद्वयं
कृत्वा तत्र शंकुद्वयं निखाय तन्मितां रज्जुं कृत्वैकतरशंकौ रज्जुं धृत्वाऽधस्तिर्यग्भान्यां प्रस-
र्पयन् यत्र पतति तत्र चिह्नं कुर्यात् । तत्र पंचहस्तकर्णं त्रिहस्तपार्श्वमानीकं चतुर्हस्ततिर्यग्भानी-
कं त्रिकोणं स्यात् । तिर्यग्भान्यां त्रिकोणबहिर्भूतो यो हस्तमितभागः स त्याज्यः । शेषहस्त-
चतुष्टयमितकरण्या कृते षोडशहस्तक्षेत्रफलकं समचतुरस्रं स्यात् । एवं त्रिहस्ते पृथक्कृ- ॥११॥
तं भवति । पंचविंशतेः सकाशान्नवानां पृथक्करणे षोडशैवशिष्यन्ते । पार्श्वमानीतिर्यग्भा-
नीवर्गद्वये कामूलस्य कर्णरूपत्वात् । करणीवर्गस्य समचतुरस्रक्षेत्रफलरूपत्वात् ॥

रस्तानौ दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रीकरणोपायमाह। दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं
चिकीर्षन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्यान्यतरच्छिन्नमपि तत्पुरस्ताद्दक्षिणत श्रोणिपदपार्श्वे घमागं
तुनापूरयेत्तस्याकोणो निर्ह्रासः। दीर्घचतुरस्रं विस्तारद्विगुणायामं चतुरस्रं समच
तुरस्रं चिकीर्षन् कर्त्तुमिच्छन् मध्ये विस्तृतितुल्ये शे तिर्यक्रज्जुं प्रसार्यापच्छिद्य च्छि
न्नमन्यतरत् अर्द्धेपि तमम् [illegible] वा समचतुरस्रं च्छिन्नमपि पूर्वापररज्जा भागद्व
यं कृत्वा तत् भागद्वयं पुरस्ताद्दक्षिणत श्रोणिपदपार्श्वात्। एकं भागं दीर्घचतुरस्रल
ग्नं पूर्ववत् विनश्य समचतुरस्रे क्रियमाणे न्यूनभागे यत्कोणगतमष्टमांशं अ
जंतुना अध्याहृतेनाष्टमांशेन पूरयेत्। नन्वेवं समचतुरस्रं अधिकं जातमष्टमां
शस्याध्याहृतत्वादत आह। तस्याकोणो निर्ह्रासः। तस्याजंतोरंशस्य निर्ह्रासः भागः

कार्यः। सचत्यागप्रकारस्तूक्तः। चतुरस्राच्चतुरस्रं चिकीर्षन्हार्वचन्निति सूत्रे। एवं वि
स्तारद्विगुणायामस्य दीर्घचतुरस्रस्य समत्वोपायमुक्त्वेदानीं विस्ता
रद्विगुणाधिकायामस्य दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रत्वमाह। अतिदीर्घे
चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंह
12 रेदित्येकसमासः। अतिदीर्घे विस्तारद्विगुणाधिकायामे चेद्दीर्घचतुरस्रं भ
वति तदा तिर्यङ्मानया दक्षिणोत्तररज्ज्वापच्छिद्यापच्छिद्य पुनःपुनश्छित्वा एकस
मासेन नानाप्रमाणसमासविधिना समस्य संयोज्य शेषमुर्वरितमपि यथा
योगं यथायुज्यते तथोक्तविधिनोपसंहरेत् संयोजयेत्। इत्येकसमासः। एक ॥१२॥
समचतुरस्रीकरणोपायः। एकसमासेन समस्येति वक्ष्यमाणत्वाद्दिदे सेतावा

घनं । समचतुरस्रस्य दीर्घचतुरस्रत्वमाह । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चि
कीर्षन्नच्छेदेन याम्यपश्चिमविभज्योत्तरचतुरस्रात् पुनरन्तश्रोपदध्याद्धि
तानं वे यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चि
कीर्षन् विस्तारद्विगुणायामं कर्तुमिच्छन् मध्ये छेदेन याम्यपश्चिम विभ
ज्य पश्चिमेकांशं पुनर्विभज्य नैरृतकोणाद्दक्षिणयाईं यावत् भागद्व
यं कृत्वा उत्तरत्रैकं भागं चतुर्थांशरूपं मध्यस्य पूर्वस्यां योजयेत् ।
अन्यं तूत्तरस्यां मध्यस्य योजयेत् । तथा सति द्विकोणां विस्तारद्विगु
णायामं दीर्घचतुरस्रं स्यात् । क्षेत्रज्ञानमेवास्य प्रयोजनं । विषमं चतु
रस्रं चेत्तन्नवति । तद्यदि विस्तारद्विगुणायतदीर्घचतुरस्रं क्रियेत तदा
तत्र यथायोगमुपसंहरेत् । युक्त्यनुसारेण पूर्वोक्तैकसमासयुक्त्योप
संहरेत् । समस्यत् । समस्य समचतुरस्रं कृत्वा ततस्तत्कयुक्त्या दीर्घच
तुरस्रं कुर्यात् । इति व्याख्या विस्तारः । समचतुरस्रस्य दीर्घचतुरस्रत्वेन प्र

स्वारस्यार्थः। नियमविशेषमाह। प्रमाणं वस्तुरस्त्वं मादेशाद्न्यत। प्रमा
णेव कल्पये-ऽनादेशो वस्तुरस्त्वं समवस्तुरस्त्वमेव प्रमाणं व्याप्य। द्वि स्पदो।
ऽपादे शोल्लु प्रमाणा विशेष कथनेनतु अन्यत यत्र यदुक्तं तत्र तदेव मेऽस्या
दिकं ग्राह्यं ग्राह्यमिलावित्यादिवत्। दैर्घ्यफलं वक्तुमुपक्रमते। द्वित्रमाणा
वस्तुः षट्करणी त्रिप्रमाणानवक करणी वस्तुः प्रमाणा चतुराकरणी। द्विप्र
माणाकरणी द्विहस्त प्रमाणाकरणीकृतं समवस्तुरस्त्वे वस्तुः। वस्तुर्हस्तान्दै
र्घ्यफलकं स्यात्। एवं त्रि प्रमाणाकरणीकृतं नवहस्तदैर्घ्यफलकं वक्तुं प्रमा
णाकरणी वस्तुर्हस्त करणी तत्रस्त समवस्तुरस्त्वं ... शहस्त फलकं भ
वति। किंबहुना दैर्घ्यफलज्ञानायैवं विधेयमित्याह। यावत्प्रमाणा रज्जु ॥१३॥
र्भवति तावंतस्तावतो वर्गा भवंति तान् समस्येत्। यावत्प्रमाणा षट् सप्तह
स्तादिमिता रज्जुर्भवति तावंतस्तावंतस्तत्प्रमाणा वर्गा भवं ×पंच+ तितन्दै
र्घ्यफलस्तु पादृस्यार्थः। सा द्विरा त्रिगुणानं वर्गः। यथा पंच हस्तं दैर्घ्यं पंचवि

चातिहतात्क्षेत्रफलकमेवमन्येपि षड्भुजादौ बोध्यं। तान्समस्यपतन्ते षांवर्गणां समा
संकुर्यात्। नानाप्रमाणविधिनापुरोक्तेनेत्यर्थः॥ नन्वत्र क्षेत्रस्य विशेषमाह। अर्द्धव
मात्रेण पादप्रमाणं विधीयते। करण्याय स्पा अर्द्धमानरज्ज्वा समचतुरस्रं क्रियते।
तत्र पादप्रमाणं विधीयते। तत्करणी चतुर्थांशः संपद्यते। यत्करण्या अर्द्धकृतं तत्क्षे
त्रफलचतुर्थांशफलकं तत्क्षेत्रं भवतीत्यर्थः। यथा करणी २४ तदर्द्धं १२ तत्कृतं चतुरस्रं
भुजकोटिघातेन १४४ एतत्फलकं जातं। एतत् २४ करणी चतुरस्रफलस्य ५७६
एतावतश्चतुर्थांशः। एवमन्यत्रापि। तृतीयेन नवमांशः। करण्यास्तृतीयांशामि
तरज्ज्वाकृते न समचतुरस्रेण नवमांशो [illegible]ते। तत्करणी नवमो भागः संपद्य

ते। चतुर्थेन षोडशी कला। यत्करणी चतुर्थांशमित रज्ज्वा समचतुरस्रं क्रियते तेन षोड
शी कला षोडशांशः। [illegible] संक्षिप्यते। एष निर्ह्रासस्तस्य पुरस्तादुक्तं चा
स्त्रे। एव पूर्वोक्तः अर्द्धप्रमाणेनेत्यादिना चतुर्थ नवम षोडशांशानां निर्ह्रासोम
हतः क्षेत्रात्पृथक्करणं। स च कथं विधेयद्वत्याशंकायां तस्य निर्ह्रासस्य शास्त्रे त्रिधा
प्रकारः पुरस्तात्पूर्वमुक्तं। चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्र। यावत्प्रमाणा र
14 ज्जुर्भवतीति विकल्पद्वैर्ह्रासो भवति। अर्द्धप्रमाणेन पादप्रमाणमित्यादिना यः द्वे
ह्रा त्रस्यैसः समासेन कः। सकृत्स्पष्टास इत्यपेक्षायां यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति ताव ॥१४॥
तस्तावन्तो वर्गा भवन्तीति सूत्रेणायात्येन फलरूपा वृद्धिरुक्ता। तस्यापि विवृद्धेर्यं

ह्रासो भवति । यथा करणी चतुर्थांशोन चतुरस्रे कृते करण्याः षोडशांशस्य समास
इत्यादि । चतुरस्रस्य मण्डलीकरणमाह । चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात् कोणे निपात्य पार्श्वतः
परिलिख्य तत्र यदतिशिष्टं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत् स समाधिः । चतुर
स्रं सम चतुरस्रं मण्डलं वर्तुलं कर्त्तुमिच्छन् । मध्यादंसे निपात्य । चतुरस्रमध्यमानात्तु अंसे
एकस्मिन् रज्जुं दत्वा । चतुरस्रे कर्णसूत्रद्वये दत्ते सूत्रयोः संयोगस्थलं मध्यमिति बो
५६ ध्यं । पार्श्वतः मध्यादारभ्य पर्यन्तं करणीयं तन्मानेन परिलिख्य । मध्यादारभ्यांसां
ते पातितं कर्णसूत्रार्द्धमेकपिंत्वा तत्र कर्णसूत्रार्द्धे यदतिरिक्तं षोडशांशकं नाद[illegible] कोणा
गो भवति । तं चैकत्रिधा विभज्य तस्य त्रिशिष्टस्य तृतीयेनांशेन सह करणार्द्धं संवद्ध्य तन्माने
न [illegible] व्यासार्द्धेन मण्डलं परिलिखेत् कुर्यात् । स समाधिः । मण्डलीकरणविधिरित्यर्थः ।
चतुरस्रमध्यादंसे सूत्रं निपात्य पार्श्वे एकत्र तेन दत्तसूत्रार्द्धमानेन परिलिख्य सूत्रे दत्वा तत्र
यदतिरिक्तं करणार्द्धे [illegible] चिह्नं च तस्य तृतीयांशेन सहितं करणार्द्धेन
इति मण्डलं कुर्यात् । ऽत्र यथा पितावदेवायातीत्यर्थः

15

नष्टं तं च चतुरस्रतुल्यक्षेत्रफलकं न वर्त्ति[illegible]। यथा षोडशांगुलस्य चतु

रस्रस्य मध्यादं सां तं कर्णसूत्रमेकादशांगुलं न वतितत्र पार्श्वमानाष्टांगु

लैः श्रि हेकृते चौथमं गुलत्रयं। तच्छ्रुती यो भागोऽगुलं। तत्सहिताष्टांगुलमाने

न नवांगुलरज्जामं [illegible] भ्राद्यते कृते ऽष्टादशांगुलं वृत्तं षोडशांगुलचतु

रस्रतुल्यक्षेत्रफलं स्यादिति॥ मंडलस्य चतुरस्रीकरणमाह।

मंडलं चतुरस्रं वि कीर्षन् विष्कंभं पंचदशान् भागान् कृत्वा द्वावुद् ॥१५॥

रेखैः पंक्तिकरणी॥ वृत्तक्षेत्रे चतुरस्रं कर्त्तुकामो विष्कंभं वृत्तव्या

सं पंचदशभागान् कृत्वा पंचदशभागानं त्वा द्वौ भागौ उद्धरेत्यजेत्। शेषस्त्र

योदशभागरूपः करणी [illegible] समचतुरस्रं वृत्ततुल्यक्षेत्रफ

का

जं स्यात्। इदं स्थूलमानेनोक्तं। सूक्ष्मं तु अष्टादशानां गान्धर्वाचार्यैर्द्रष्टव्यमेतत्। तदु
क्तं वार्त्तिके। वृत्तव्याससमं वांशं वा परिहृत्याथ तांश्च देत्। कर्तरी वक्तुर स्वार्थमञ्ज
मेवान्तरं भवेत् इति। इति योऽवैविवरणे महीधर विनिर्मितं। सर्व्वस्थिव्यासक
थनं तृतीयाकं डिकागता। ३॥ एवं तु रस्त्वादिद्वेत्रा णि निरूप्याग्निचितीर्निरूप
यितुं तन्नामान्याह। द्रोणचित्कं रथचक्रचित्कंक चित्प्रउगचित् उभयतः प्रउगः समुह्य
पुरीष इत्येते नयः। इति षट् अग्नयः। अग्नि प्रणयनाधारभूता चितयइत्यर्थः
शतपथे सूचिता अन्यत्र चवि चताः अत्र तु द्वेत्र समासार्थमुक्ताः। द्रोणः समचतु
रस्रं। तदाकारा चितिर्द्रोणचित्। रथस्य चक्रं वृत्तं तदाकारा चिती रथचक्रचित्
कंकोबको गगनगः उड्डीयमानः। तदाकारा चितिः कंकचित्। ३ प्रउगं त्रिकोणं र
थाग्रं तदाकारा चितिः प्रउगचित्। ४ उभयतस्तदाकारा मध्यस्थूला चितिरुभ
यतः प्रउगः। ५ समुह्य मध्यतश्चानेयं पुरीषं मृत्तिकाय त्र समुह्य पुरीष इति चितिः। ६॥

एवमग्नीनुद्दिश्य क्रमेणाते षां क्षेत्रसमासमाह। द्रोणे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशो
षस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणस्याविनाशो यं तमित्येके। आचार्यास्त्विदं लि। यत्। द्रोणे
द्रोणचितौ स[illegible]पक्षपुच्छविशेषः। पक्षौ च पुच्छं च पक्षपुच्छं तदेव विशेषस्तत्सहितो या
वानग्निर्यावदग्निक्षेत्रं सार्द्धसप्तपुरुषादि। तावत्समचतुरस्रं कृत्वा नानाप्रमाणसमा
सविधिना पक्षौ पुच्छं च समस्य समचतुरस्रं कृत्वा द्रोणस्य दशमो भागो यं तं। यं ता
कारं स्वल्पचतुरस्रं योजनीयमिति। तद्योजनविधिमाह। तद्दशमेनापच्छिद्यापचि
द्यैकसमासेन समस्य निहृत्य सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा पुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात्। ॥१६॥
तत्पूर्वोक्तं समचतुरस्रं तस्य दशमांशेन तिर्यगूर्ध्वं च दशधा भंक्त्वा यावान् शीकृ
त्यदशांशरूपेण दशमभागेनापच्छिद्यापचि[illegible]द्याति दीर्घं वेदितुस्तु नैक समास
विधिना समस्य एकीकृत्य तं दशमांशं निहृत्य पृथक्कृत्य शिष्टं सर्वम[illegible]ग्निं तथा

श्री ताकारं।

कृतिं कृत्वा निर्हृति दक्षामां शंपुरस्तात्पश्चाद्वो पक्षध्याह्नं तत्वेन योजयेत्। मंडले प्ये
वं। मंडलेष्वत्तेरथचक्रचितौ कंकचितावप्येवमेव। पूर्ववित्पक्षपुच्छ समासेन चतुरस्रं
कृत्वा तद्दक्षामां शमपक्षत्पवंतुरस्रंमंडलं पूर्वोक्तविधिना कृत्वावं तमपिवत्तं वि
धाय पुरःपश्चाद्वायोजयेदित्यर्थः। प्रउगचितिमाह। प्रउगे यावानग्निः सपक्षपु
च्छविशेषस्तावद्द्विगुणं सम चतुरस्रं कृत्वाय पुरस्तात्करणीमध्ये शंकुर्येचित्रोत्याः सोऽग्निः। प्रउगं त्रिको
णचितौ पक्षपुच्छसहितो यावानग्निस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तत्पुनर्द्विकरण्या द्विगुणीकृत्य द्विकरणीरूपकरण्यास
मचतुरस्रे पुनर्विधाय पूर्वत्रतिर्यङ्मानीमध्ये पः शंकुः श्रोत्याश्च यो द्वौ शंकू तत्रस्थत्रत्रयेदत्ते द्विगुणीकृता
ई यत्त्रिकोणं जातं सा प्रउगचितिः। नन्वयतः प्रउगचितिमाह। नन्वयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा क
रणीमध्ये पुरः शंकवः सः समाप्तिः। उन्नयतः प्रउगे तसं द्विकचितौ सपक्षपुच्छे चतुरस्रं कृत्वा तावदेव पुरस्ता
द्वर्धयित्वा। विस्तारद्विगुणायामे दीर्घ चतुरस्रं विधाय करणीनां वतस्रणां मध्यभागेषु चत्वारः शंक

वद्धंर

वोदयाः। तत्रस्थत्रचतुष्कैस्तेतन्नयतस्त्रिकोणाकारा चितिर्भवति। समसमाप्तिश्चितिप्रकारः। प्रउगस्य च
तुरस्त्रीकरणोपायमाह। प्रउगं चतुरस्रं त्रिकोणं मध्ये पावं कृपलक्षयेविनच्छैकं भागं विपर्यस्य [redacted]
विपर्यस्येत्तरत्र पश्चाद्दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्य समसमाप्तिः। प्रउगं त्रिको
णं चतुरस्रं समचतुरस्रं कर्तुमिच्छन् मध्ये त्रिकोणमध्ये आवं रवंभागं

= १ का ३ ५

विपरीतं पश्चिममुखं त्रिकोणं कृत्वा इतरतः द्वितीयभागरूपे त्रिकोणेन पश्चायसंयोज्य दीर्घचतुरस्रे जाते दीर्घचतुरस्रे जाते दी
र्घचतुरस्रसमासेन दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्ष त्रिस्याद्युक्तविधिना समस्येत्। समचतुरस्रं कुर्यात्।
ससमाधिः। त्रिकोणस्य समचतुरस्रत्व विधिः। एवमेककर्णसमासस्तु क्तः। अन्यतः प्रउगं वेन मध्ये
तिर्यक्प [redacted] श्चि पूर्ववत् समस्येत्। अन्यतस्त्रिकोणं चेत्समचतुरस्रं कर्तुमिच्छति तदा मध्येसूत्र
स्य भागे तिर्यक्पश्चिमं विन्यस्य पूर्ववत् समस्येत्। मध्ये प्रागवमपश्चि घेत्याद्युक्तविधिना दीर्घच
तुरस्रं विधाय पुनरुक्तप्रकारेण समचतुरस्रं कुर्यात्। इतिकर्णद्वयसमासः। एतेनैव त्रि
कर्णसमासो व्याख्यातः। एतेनैव प्रकारेण अत्रिद्वयसमासकथनेन त्रिकर्णसमासः।
त्रिकर्णानां त्रयाणां अस्त्रीणां समासएकीकरणं व्याख्यातं कथितं। एकैकं दीर्घचतुरस्रं
विधाय तत्तदुक्तविधिना समस्येत् इत्यर्थः। पंचकर्णानां च। पंचकर्णानां पंचानां अस्त्रीणां
च समासः एतेनैव प्रकारेण व्याख्यातः। अन्यतः प्रउग विधिना द्वे द्वे समस्य चतुर्षु समच ॥१७॥
तुरस्रीकृतेषु [redacted] पंचमं चतुरस्रीकृत्य नाना प्रमाणसमास विधिना मध्ये क्षिपेदि
त्यर्थः। प्रउगे पश्चिमे एककर्णानां। एककर्णानां तुल्यकर्णानां पंच अस्त्रीणां मध्ये यथा
१५ प्रउगे [redacted] पश्चिमे यो नां [redacted] करणीसमासकार्यं विचार्य नां चसमचतुरस्रं पश्चिमे च। द्विकर्णानां
१ नानाविधकर्णानां पं [redacted] अस्त्रीणां १५

योगमेकैकविधकर्तं त्रद्वयं समचतुरस्रीकृत्य फलस्य करण्या वृद्धकरणी मप
चनानाप्रमाणेत्पुरुषविधिना समासः कार्यः। इति श्रीशुल्बे विवरणे महीधरविनिर्मिते। समाससकथननाम
चतुर्थी कंडिका गमता॥ श्रीगणेशाय नमः। चयने द्विपुरुषाद्यैरज्जुमित्वौ न यतः पाशांमध्ये लक्षणमित्या
दिसूत्रैः प्रथमाग्निर्देहे त्रयोविंशोनं कल्प एवोक्तः। स सप्तविध इत्युच्यते। इदानीमष्टविधादिर्ग्निर्देहेषु पुरु
षाभ्युच्चयं वक्तुं प्रतिजानीते। उत्तरेषु पुरुषाभ्युच्चये नैकशतविधादित्येतद्वक्ष्यामः। उत्तरेषु पुरुषाभ्युच्चये नैकश
तविधादित्येतद्वक्ष्यामः। उत्तरेषु पुरुषाभ्युच्चये नैकशतविधादिति यत्कात्यायनेन कल्पे उक्तं। एतत् पुरुषाभ्युच्चय
विधानं वक्ष्यामः। कथयिष्यामः। उत्तरेष्विति कल्पसूत्रस्यायमर्थः। उत्तरेषु द्वितीयादिचयनेषु पुरुषाभ्युच्चये
न पुरुषाभ्युच्चयेन वृद्ध्या एकैकपुरुषवृद्ध्याऽग्निमानं भवति। कियत्पर्यंतमत आह। आ एकशतविधात्। एकश
तविधपुरुषपर्यंतं पंचनवतिः सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलकः। सप्तविधः। द्वितीयोऽष्टविधः। तृतीयो नवविध
इत्याद्येकशतविधपुरुषपर्यंतं पंचनवतिः अश्वमेधे च द्वावन्यौ द्विगुणत्रिगुणसंज्ञौ वक्ष्यमाणौ। एवं सप्त
नवतिरग्निचयनभेदाः इत्यर्थः। एवं पुरुषाभ्युच्चयो यत्र कृतस्तं वक्ष्यामः। तत्रादावाश्वमेधिकं चयनद्वयमाह।
आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽग्निर्नवतीति सर्वसमासः। आद्यः प्रथमः अग्निः सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलकः।

द्विगुणो भवति त्रिगुणश्च भवति। इत्येवं सर्वसमासः। सर्वस्य पक्षपुच्छसहितस्य क्षेत्रस्य समासः कार्यः। अयमर्थः।
सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलकं आद्याग्निक्षेत्रं पक्षपुच्छसहितं नानाप्रमाणसमासइत्याद्युक्तोपायेन समचतुर
स्रं कार्यं। तस्य करणी। तृतीयांशयुतानि सप्तविंशतिपदानि पंचयवोपेतानि भवन्ति। तस्या दक्षिणायां रज्जु द्विकरणी त्या
करीत्या तस्य सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलकस्य समचतुरस्रस्य दक्षिणायां रूपया करण्या कृतं चतुरस्रं पंचदशपु
रुषक्षेत्रफलकं भवति। स द्विगुणः। तन्मानं च यव द्वयन्यूनं नवांगुलाधिकान्यष्टत्रिंशत्पदानि एवं तत्त्रिकरण्ये
कविधिना साधितया कृतं चतुरस्रं सार्द्धद्वाविंशति पुरुषक्षेत्रफलकं द्वियवाधिकपंचांगुलोपेत सप्तचत्वा
रिंशत्पदकरणीकं त्रिगुणमग्निक्षेत्रं त्रिगुणनामकं भवति। तत्र च द्विगुणत्रिगुणाग्निक्षेत्रयोः करणी द्विपुरुषा
रज्जुरिति व्यवहार्या। तया द्विपुरुषां रज्जुमित्येत्यादिकं ज्योक्तप्रकारेण पक्षपुच्छसहित आत्मा साधनीयः। इत्थं
मिद्धयोर्भवनवतेर्नामवाच्यमेवाधिकं। वेदिश्चानयाश्चतुर्दशविधैकविंशतिविधयोरिव क्रमात् ज्ञेया॥
अन्यानुपदेशात्। कल्पसूत्रे अच्चमेव प्रकरणेनकर्मायोग्निर्दिष्टः। त्रिगुण एकविंशतिविध इति तत्र
द्विगुणस्त्रिगुणो वुक्त्वैकविंशतिविधमाह। एकविंशतिविधोभवतीति पुरुषाभ्यासः। एकविंशतिविधोभव
तीतियदुक्तं तत्र पुरुषाभ्यासः कार्यः। सप्तविधाग्निक्षेत्रे एकैकपुरुषाभ्यासेनाष्टविधादिषु जायमाना
सु चतुर्दशपुरुषाभ्यासे एकविंशतिविधोभवतीत्यर्थः॥ पुरुषाभ्यासप्रकारमेवाह। पुरुषाभ्यासे यावा

॥१८॥

न्नानि: सपदपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमवदध्यात्। पुरुषाभ्यासे क्रियमा
णे सपदे पुच्छे विशेषः पदपुच्छजन्मत्वेन विशेषणाद्विमानेनसहितो यावान् ग्निः सार्द्धसप्तपुरुषक्षे
त्रफलकः आघः। तावत्तच्चतुरस्रं कृत्वा नानाप्रमाणसमासविधिना समचतुरस्रीकृत्य तस्मिन्
चतुरस्रीकृते ग्नौ पुरुषप्रमाणं साद्विमानं पुरुषक्षेत्रमवदध्याद्वावपेत्। नानाप्रमाणसमासविधा
नेनैव पुरुषप्रमाणं प्रक्षिपेत्। एवं सार्द्धा ष्टपुरुषात्मकं चतुरस्रं भवति। तद्द्वितीयचयने
तू ५ क्रियमाणपुरुषभागः प्रक्षिप्तइत्यादौ कीयांतद्द्वितीयं पुरुषमानं पृथग्दर्शितम्। समस्तं पंचदश
भागान्कृत्वा द्वावेकसमासेन समस्तो सपुरुषः। समस्तं कृतपुरुषप्रमाणं समासं सा
र्द्धाष्टपुरुषक्षेत्रफलकं समचतुरस्रं पंचदशभागान्कृत्वा पार्श्वमान्योस्तिर्यङ्मान्यो वा
धा समे पंचदशांशौ विनज्य द्वौ भागौ पंचदशांशौ दीर्घचतुरस्रस्वरूपौ एकसमासेन समस्य
त्। नानाप्रमाणसमासविधिना समचतुरस्रं कुर्यात्। स पुरुषः। तत्पुरुषप्रमा
णमित्यर्थः। कृतं पुरुषप्रमाणं तावद्द्वितीयचयने वर्द्धतइत्यर्थः। आ एकशतविधादेवमे
वं पंचदशभागेम हृदयेनवर्द्धि ~~~~ ~~~~ द्वितीयचयनादौ पंचदशभागहृदयमर्द्धा
भवति।

छे मात्रे विभागस्य पंचमं तिः। पुरुषप्रमाणस्य पृथग्दर्शने प्रयोजनमाह। तस्य दशमेन
पादमात्री भवति। पंचमेन बृहती। तस्य समस्य चतुरस्रीकृतस्य पुरुषप्रमाणस्य दश
इत्करणं मेन करणी दशमांशेन पादमात्री पञ्चानामेकैका भवति। पुरुषकरण्या दशमेन भा
19 गः पञ्चाकरणी। क्षेत्रफले शततमो भागः। पंचमेन बृहती। पुरुषकरणी पंचमभा न ४
गेन क्षेत्रफलस्य पंचविंशतिभागेन बृहती नामैकैका। बृहत्याः करणी त्वर्धं। पञ्चाब
हत्याः कथं न मन्यासामुपलक्षकं। पञ्चार्धं पादस्य भागः। पादोना बृहती करणी जंघामा
त्री [illegible] बृहत्यर्धमर्धं बृहती। पञ्चार्धमर्धपञ्चा। पादस्य भागार्धमर्धपादस्य भा ॥ स्र्ता॥
गः। तदर्धं चतुर्भागः। पादमात्र विंशति अजंघामात्री। दैर्घ्याद्यर्धा। जंघामात्री
विस्तारेण बृहती दिव्यार्धं त्रिगुणाहिरण्यादित्येयं। पुरुषवर्धनेपुत्र्यं तरमाह।
पुरुषं वा पंचमेनोन्नयतो प्रदेशिच पंचभागान्समस्य वर्धतीयं निर्दिष्ट पततस्मिन्नु

घ्रु॰

सर्वे प्रमाणोऽयं दृश्यादित्यपरे। वास्तुशेषः प्रकारांतरद्योतकः। अपरं तु पञ्चविधेन वर्द्धमा
प्रकारांतरं स्तुतिरेवं कार्यं। तदेवाह। पुरुषं पंचमे भागे नो नयतः प्राग्वर्द्धमानीति यदि...यो =
रपक्षिधाविन्नः पुरुषं चतुरस्रीकृतं नयतः पंचधा छित्वा पंचविंशतिकोष्ठान्कृत्वा
मध्ये ४ त [illegible] पंचभागान्समस्य पंचकोष्ठान्यं च मांशरूपान्समचतुरस्रीकृत्य पंचकरण्या
चतुरस्रं कृत्वा। तृतीयेन निर्हृत्य। पंचकरणीकृतं चतुरस्रं त्रिधा कृत्वा तृतीयं भागं की:
कारयावशिष्टं भागद्वयं चतुरस्रीकृत्य पुरुषप्रमाणाद्वे नानाप्रमाणसमासवि
धिनातस्तावपृथक्। सोऽष्टविधा[illegible]दो पुरुषो भवति। अस्मिन्नपि पक्षे पुरुषं द्वे तस्य पंच
मे भागे चतुर्विंशत्यंगुलविस्तारं विंशतिसहितशतांगुलदीर्घं चतुरस्रं भवति। तस्मा
त्तृतीयभागे निश्चिते षोडशांगुलविस्तारं विंशतिशतांगुलदीर्घं क्षेत्रं भवतीति ता
वदेवायाति। तस्य दशमेन पादमात्रीपंचमेन वर्द्धितोत्या प्रयत्नापि समानं। पुरुषं पंचदश
भागान्कृत्वेतत्र पंचदश भागः क्रियान्वितीति स्पष्टार्थमाह। पंचदशभागो ष्टांगुलं। पुरु

षकरराया: पंचदशो भागो ऽष्टांगुलात्मको भवति। तत इयं षोडशांगुलविपुलं विं
शतिशतांगुलदीर्घं क्षेत्रं तदवापे कृते पुरुषो वर्द्धितो भवति। अरत्निवितस्त्यं
गुलशब्दानां लोकप्रसिद्धानां मानमाह। पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलः पु
20 रुष इत्येतस्माद् द्वादशांगुलं पदमिति वा। पुरुषः पंचारत्निः। पंच अरत्नयो मानमस्य स पंचा
रत्निः दशवितस्तयो यस्य स दशवितस्तिः। विंशतिशतमंगुलानि यस्य स विंशतिशतांगुलः।
इति अरत्न्यादिमानं एतस्मात्पुरुषात् ज्ञेयं। पदं च द्वादशांगुलमित्यपि ज्ञेयं। अयमर्थः। पं
चैवायावर्द्धितः पुरुषो दशवितस्तस्य पंचदशांश इत्यस्य पुरुषप्रमाणचतुरस्र [illegible] अस्य पं
रत्नी पंचमभागो ऽरत्निः। पुरुषकरत्नी दशमो ऽशो वितस्तिः। विंशतिशततमो भागोऽङ्गुलं। पंचद ॥२०॥
शादशांगुल [illegible] मितिमवहारार्थमुक्तं। पुरुषाश्रयेत् तृतीयं प्रकारमाह। पुरुषं चात्सप्त [illegible] मे नो
भयतो पक्षे सप्तभागान् समस्य सप्तमभागमंगुलं निर्हृत्य पुरुषप्रमाणो ऽव
[illegible] दित्यपरं। पुरुषं पुरुष [illegible] चतुरस्रे सप्तमे नस्व सप्तमां

शैनो नयतोऽपुच्छिन्न शैनो नयतः पार्श्वद्वये तिर्यक्स्थान्योः पार्श्वमान्या स्थापयित्वा विनज्य सकोण
पं वाशांशौ प्रान्ते कृत्वा। सप्तनागान्समस्य। पुरुषसप्तमांशरूपान्सप्तनागान्सप्तकरणया
समचतुरस्त्रीकृत्य। स सप्तमनागमंगुले निर्हृत्य सप्तमनागेनांगुलसप्तमांशेन सहित
मंगुलमेकं सप्तनागचतुरस्रादपनीय शेषं चतुरस्रीकृत्य पुरुषप्रमाणोऽवदृष्टा निक्षिप
त। इति प्रपरं पुरुषोद्धयविधानमिति शेषः। अयमर्थः। अंगुलसप्तमांशसहितां सप्त
दशांगुलविस्तारां विंशतिशतांगुलदीर्घां भूमिं दीर्घचतुरस्ररूपां समचतुरस्त्रीकृत्य सप्त
मांशसहितमंगुलं तस्मात्सप्तनागकृतचतुरस्रादपनीय शेषं समचतुरस्त्रीकृत्यना
नाप्रमाणोऽस्मास्य विधिना पुरुषप्रमाणं देवे अपि व्यपेक्षते तस्मात् सप्तमांशः पुरुष इति।
अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वप्रकारद्वयोक्तमेवायाति। तथाहि। पुरुषक्षेत्रस्य सप्तमो नागो यस्य स
प्तमनागयुक्तसप्तदशांगुलविस्तारं विंशतिशतांगुलदीर्घं क्षेत्रं। तस्मात्सप्तमनागेंगु
लेऽपनीते षोडशांगुलविस्तारं विंशतिशतांगुलदीर्घं क्षेत्रमवशिष्यत इति। तस्य दशांशे

न पादमानीन वतीत्यत्रापि समं। नवविंशादि- पुंपि समेव ... अच्छिमानरूपाराम

रत्निवितस्तीनां पुरुषप्रक्षेपो न कार्य इत्याह। नारत्निवितस्तीनां समासोपि घते संख्या

योगात् इति श्रुतेः। अरत्निवितस्तीनां समासः पुरुषमध्ये प्रक्षेपो नास्ति। अच्छिमान

रूताया अरत्निवितस्त्यसमासां पृथग्वर्द्धनं स्यात्कथात् पुरुषाणामेव वर्द्धनं नार

त्न्यादिसमासेन संख्यायोगादिति श्रुतेः। अरत्निवितस्तीनां समासः पुरुषमध्ये प्रक्षे

पो नास्ति। अच्छिमानरूताया यतोष्टानवति विधे वयने चतुर्द्विरारत्नीन दक्षिणतः

21 उपदधातिवत् उदीचीमुत्तरे च तद्द्वे वितस्ती पुच्छे उपदधातीति श्रुत्यारत्न्यादिषु वर्द्धनो ॥२१॥

र्थसंख्यायोगः पृथगुच्यते। अतः सप्तविध एकविंशतिविधोष्टानवतिविध एकशतवि

ध इति पुंसाम्येवोद्धयो नारत्न्यादिसमासेनेत्यर्थः। ५ इति श्रीगोल्वेविवरणे महीधर वि

निर्मिता पुरुषवयस्य कथनं पंचमी कण्डिका गता। ५। श्रीमत्सिंहगलेशान्त्यां नमः। पुरु

३

बोद्धव्ये वेदेरिष्टकानां चो ... यो विधेयत्वं चतुर्भ्रेतीति नीते। यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं च वर्द्धत
इत्येतद् द्रक्ष्यामः। यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते इति यत्क्रमकारेणोक्तं तद्दर्शयामः। वृद्धि
प्रकारं कथयिष्यामः। सूत्रार्थस्त्वयं। वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः। तासां प्रमाणं यथाग्नि भवति।
अग्निमनतिक्रम्य यथाग्नि। अयमर्थः। अग्निक्षेत्रप्रमाणं यथा यावद्वर्द्धते तावद्वेदिप्रमाणमिष्टकाप्रमाणं
च वर्द्धत इति। वेदिवृद्धिं विना वृद्धिस्याग्नेर्मानासंभवात्। अवर्द्धिताश्चेष्टका वर्द्धितमग्निक्षेत्रं न पूर
यन्तीति वेदेरिष्टकानां यथाग्निवर्द्धनं भवति। तत्र तस्य दशमेन पादमात्रात्पादिनेष्टकावर्द्धिरुक्तैव।
अत्र पुनरिष्टकास्य हस्तां कस्य सूत्रानुवादात्। वेदिवर्द्धनं प्रक्रमकथनेनैव भवतीति चरमे चयने प्रक्र
ममाह। याकरणी चतुर्दश प्रक्रमा संपद्यते दशावरं यावत्प्रमाणं ... प्रक्रमसप्तमभागान् सप्र
करात विधे प्रक्रमः। याकरणी चतुर्दश प्रक्रमा भवति तथा प्रक्रमस्य त्रीन्सप्तमभागान् संपादयति स
मं चतुरस्त्री करोति। स एकशतविधेऽग्निचयने प्रक्रमो भवति। अयमर्थः। त्रिपदकरणीक समचतुर

स्वस्य यः सप्तमोंऽशः षट्त्रिंशदंगुलायामोऽङ्गुलं सप्तमांशसहित पंचांगुल विस्तारो न्यूनभागः।
स त्रिगुणः कृतः पंचदशांगुलानि त्रिसप्तमभागयुतानि विस्तारे षट्त्रिंशदंगुलान्यायामे भवति।
२२ तं चतुरस्रीकृत्य या करणी चतुर्दशाङ्गुलं त्रिपदं करणीकं संक्षिपति तत्करणीकं चतुरस्रेण नाना
प्रमाणसमाससविच्छिन्नां तं प्रक्षिपेत्। तन्नेत्रस्य करणी एकैकशः तविच्छेचयने प्रक्रमवाच्या। तेन प्र
क्रमेण प्रकृतिवदुद्दिष्टा साध्या। सर्वांतिमचयने प्रक्रमः। किं विहृन सप्तत्रिंशद्दशिकत्रा
५६ तांगुलोन्मितो भवति। तदेवं विधेयं। पूर्वमग्निक्षेत्रं साध्यं सप्तपुरुषात्मकं समच
तुरस्रीकृतं स्वसप्तमभागेन द्वितीयचयने वर्द्धयेत। एवं तृतीयादिषु अपि। एकैको ॥२५॥
= ऽधिकेन स्वसप्तमभागवृद्धिः। तृतीये द्वौ सप्तमभागावधिकौ। चतुर्थे त्रयः। पंचमे च
त्वारः। षष्ठे पंच। सप्तमे षट्। अष्टमे प्रथमक्षेत्रस्य द्विकरणी। एवं क्रमेण पंचनवति
तमे चयने चतुर्णवतिः सप्तभागा वर्द्धन्ते। तत्साधनोपायस्तु। प्रथमचयनप्रघाप्रमा
णेन एकः कचतुर्दशाचतुरस्र [illegible] माणसमासविच्छिन्नेकीकृत्य

तवचतुरस्रं कृत्वा तस्य समस्य गनयस्याधितं चतुरस्रं चतुर्दशकरणीके चतुरस्रे नानासमासानस्मान्विधिना
त्र्यावयेत् तेषां च चतुरस्रं तस्य नैकस्तनविधेयथा। दश्रामित्यामिः पचामिदं क्षिप्तो त्रैरूवाँ पं व
पं कृत्वा कृत्वा पितामिरेकः पुरुषः। एवं विधि न पुरुषैः लादि पुरुषां कृत्वा मिच्छत्वा त्वा दिकस्योक्र विधिनाऽस्य
ध्यपुच्छादिकं स्याध्यं। एवं विधामि लिहमिः पचामिः रूवाँ पं कृत्वा पितामिरेकः प्रक्रमस्ति॥ ॥द्विती
ये वचने प्रक्रमस्माह॥ ॥द्वितीयेवा स तस्य प्रक्रमे पुरुष० अस्मस्य वधायनस्य सदानभागेन प्रक्रमार्थः
॥ ॥ गार्वधायन्यापः। द्वितीयेऽस्मिविधेनोस तस्य प्रक्रमे पुरुषेकं प्रक्रमसमवधायस्य। क्षिप्यतार्ह
शास्य प्रक्रमस्य समभागेन प्रक्रमार्थः कार्यः। अपमर्थः। त्रिपदप्रक्रमस्य समासानि समसमचतुर
स्रानि समलोकं चतुरस्रं कृत्वा तत्र त्रिपदप्रक्रमचतुरस्रमावपेत् तत्तत्स्य द्विगुणस्येत्रस्य
पक्षस्य सोमा गांगं समचतुरस्रं कृत्वा तस्यकरण्या प्रक्रमकार्यं द्वितीयेवचने विधेयं - वमपि

23

प्रक्रमस्य मलमासांशावृद्धिः कल्पिता॥ प्रकारान्तरमाह॥ प्रक्रमेणागमस्य मलमासेन प्रक्रमार्थः॥ यद्वास्यप
मलमासहिते न प्रक्रमेण प्रक्रमः कार्यः द्वितीये चयने कार्यः। अयमर्थः। एकमेवात्रिपद प्रक्रमस्तोत्रस्
पक्षाविमज्ज्ञस्य हस्तमभागं चतुंपरि कृत्वा प्रक्रमस्तोत्रे त्र्यावयेन्नानाप्रमाणा समासविधिना। ततः
सप्तमांशाधिकप्रक्रमस्तोत्रं कृत्वैकपण्या द्वितीये चयने प्रक्रमस्कार्यं कर्त्तव्यं। नवविधे तृतीये चय
नेप्रक्रमस्तोत्रस्य द्वौ सप्तमभागौ प्रक्रमस्तोत्रमध्ये प्रक्षेप्यौ। चतुर्थे त्रयः। पंचमे चत्वारः। षष्ठे पंच।
सप्तमे षट्। अष्टमे च चयने प्रक्रमस्तोत्रं द्विकपण्या प्रक्रमस्थानमित्याह। द्वितीयं। यद्वा तृतीये चय
नेप्रक्रमस्तोत्रं द्विकपण्या सप्तमचतुरंशं कृत्वा तस्य सप्तमो भागः प्रथमं च यन प्रक्रमस्तोत्रमध्ये त्र्या
वपनीयः। चतुर्थे त्रिकपण्या साधितस्य सप्तमो भागः। पंचमे चतुःकपण्या साधितस्य सप्तमः। षष्ठे
पंचकपण्या साधितस्य सप्तमः। सप्तमे षट्कपण्या साधितस्य सप्तमः। अष्टमे प्रक्रमस्य द्विकर ए०
ण्येव प्रक्रमस्कार्यमित्यादि॥ एवमेकशतनविधानं॥ एकशतनविधाने चयनान्तरं। एकशतविध २२

पर्यंतं एवमेवाभ्यस्तस्तस्मांगहृद्विःसक्रमेद्रुकव्या॥ वततुर्नवातिष्ठनमांशेबुप्रक्रमेश्लिष्टेनपुएकशन
विधेय — — वति॥ ॥ अथातः प्रत्याहारं प्रत्ययोर्हृद्विःसप्रतिविधास्यति॥ ॥ नातः प्रत्याहारं प्रत्ययोर्हृ
द्विर्भवति। तावद्देवयोनिर्भवति। नवैजातंगर्भयोनिरनुवर्द्धनं त्रिशुने हैं हृदे। त्यंतसमतिवेधः॥ ॥
अथातः प्रत्याहारं प्रत्ययोर्हृद्विर्नभवति। तत्त्वोऽग्निस्थाने कृतव्यामप्नमात्राविकला एमंडलाकाएगा
हं प्रत्यचितिर्गाहं प्रत्ययोर्हृदेनोच्यते। तस्मात्सर्वभागेवेधंतं पर्यंतं क्रमत्रय १२। मितेमुभागेऽहं
तःप्राप्तः॥ अथात्रिपद्मः सक्रमेणःनयोर्हृत्ताषाद्विचयनेछग्निस्थेत्रवेदाष्टकावहृद्विःस्रातासानिवि
ध्यैतेन्दुनःतावद्देवयोनिर्भवति। अथातःप्रा॰त्याहारि तागाहं प्रत्यचितिः भ्रुतावनेर्यानित्वेनोक्ता।
तावत्तद्वेत्रयोनिर्भवति। भवतु योनिस्त्वपापिव द्विःकथंवार्यतत्स्यपतत्राह। नवैजातंग
र्भयोनिरनुवर्द्धनं त्रितिभ्रुतेः। जातंगर्भत्रनुगर्भैसप्तर्कः १ भ्रा। योनिर्नवर्द्धते। यावद्योनौ

मस्थितहस्त्वावदूर्ध्वं हस्त्वानुसारेण समयोनिर्वर्द्धते ॥ मौलस्यानंतरं ॥ ऊर्ध्वं एव वर्द्धतेन योनिरिति निष्कृत्योक्त
वात् ॥ अत्रं तः पात्यगार्हपत्यचित्योऽप्यंते हृदेः प्रतिषेधः ॥ एवं गुल्ये कारेणाच्चतपार्श्वद्विः प्रतिपित्सा ॥ कल्पक
रेणानुअत्रं तः पात्य गार्हपत्यमोरिछ न्विति विकल्पस्य वोक्तः ॥ कृतावपि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पोऽव
24 भासते ॥ ॥ अनेकवचनान्तस्य समासस्य कर्पापितकरणे प्रकारांतरमाह ॥ ॥ यावत्समासानि सम
चतुरस्राण्येकीकर्त्तुं चिकीर्षेत् कोनानि तानि भवंति तानि पंक्ति द्विगुणान्येकतरैकाधिकानि त्र्याद्वि
र्भवंति तत्सेपुलकरौति ॥ ॥ यावत्समासानि यावत्संख्याकानि समचतुरस्राणि समानानि एकी
कर्त्तुं चिकीर्षेत् समचतुरस्रत्वसिद्धये ॥ एकोनानि तानि पंक्ति सहितसंख्याकानि तानि द्विगुणानि संति ति ग्रं०
र्यक्प्रभवंति ॥ एकहीनानि चतुरस्राणां द्विगुणानां पंक्तिरूपापितानां प्रध्यस्थत्वं च अधः शिर्यङ्मानीकर्त्तव्ये २७
ष्टं रूपः ॥ एकाधिकानि तानि एकतः ॥ एकाधिकतावत्संख्य पंक्तिरूपापित चतुरस्रमध्यस्थत्वं एकतो

नतश्च तिर्यक् ऊर्ध्वमंतरहृदयादायम्यो परिन्यस्तिः प्रदेशोऽयं यामवति त्रिकोणं यथा स्यात् तथा भुजद्वय
त्वेनोपरि मिलितान् हृदयं स्थापनीयं। तस्येषुः शरः तन्करोति। तावत्संख्यो कश्च तु रस्रसमासं कुर्या
ति क्षेत्रफलेन। तस्य त्रिकोणस्य त्रिकोणस्य शरो नाम्नो ऽर्धकोणमारभ्या ऽधस्तिर्यङ्नाम ध्व पर्यन्तं स्था
पितं लंबम् ऊर्ध्वाद्ध्व मित्यर्थः॥ ॥रूपैकादशिन्यां वेदिवर्द्धनं वक्तुं प्रतिजानीते॥ ॥यथा पूर्वं वेदि
वर्द्धनमित्येनद् हृदस्यामः॥ ॥यथा पूर्वं वेदिवर्द्धनमिति यत्कल्पकारेणोक्तं तद्दर्शयामः। वेदिवर्द्धन
विधिं कथयिष्यामः। यथा पूर्वं यथा रूपान्तराणि त्र्या दशमात्राणि तथा वेदिवर्द्धने विधेयं
रूपैकादशिनी चेद् द्व्या दशमात्राण्यन्तराणि। वर्द्धिता समं विभजेदिति कल्पकारेणोक्तमिति होमेरू
रूपैकादशिनी पक्षे उक्ता। एकादशानां वर्गः एकादशिनी। तत्रैकादश रूपस्थापने पक्ष्य हृदयमुक्तं
रूपानामेकादशिनी चेत् प्रति रूपं त्र्या दशमात्राणि अन्तराणि मुक्त्वा रूपान्तरस्थापनं। एकैकं

पक्षः। यथा द्वापर वीर्द्धप्राप्तानप्रमाणा वेदेरेव पूर्वमागं एकादशधा विभज्यैकादशायप्रमात्रेरव
नेद्विन्यपरः परः पक्षः। तत्र एवं वृद्धिह मविभागपक्षेवेदिवृद्धिर्न स्यात्। पूर्णानां रथ्याद्यमात्रां न
एतेन पक्षेवेदिवृद्धिरवश्यमपेक्षिता। अन्यथाखंनवेदिमिनोऽन्यय मर्यादिहितो न स्या
त्।। ।।एवं प्रतिज्ञाय वेदिवृद्धिमाह।। ।।कारस्करेकादशोपरवान्तं द्विपनिदशचरथ्या
25 द्यांतस्याय भवतु त्रिंशोभागः। हप्रक्रमः।। ।।पारस्करेकादशसंख्याकानुपरखान्म पूर्वं ५५
लेननार्थगज्ञीन द्वादशांगुलप्रमाणानतथा दशरथ्याक्षान्दशसंख्याकाः। निरथ्याक्षमा
त्राणि चतुरधिकशतांगुलमितान्यंतराणि च स्युः। क्षिप्तानि मितानि नेतानि। एतावता तावद्दामता
रन्तुः। सा च त्रिंशत्यंगुलाधिका चत्वारिंशद्दरविमितानि भवन्ति। तस्याप्य चतुर्थे शोभा १५०
गः। त्नीयमागः। त्नीप्रमाणसहितमेकमद्वंगुलं द्वावत्नी च। हप्रक्रमः। पूर्वैकादशिन्यां २५

३

एतावत्प्रक्रमप्रमाणमित्यर्थः। तेन वेदिमानं कुर्यादित्याह॥ ॥ येनेन वेदिं निर्माय द्वादशां
गुलपृथुप्लादपश्चिमतेऽष्टपादघाष्टंकोशुरत्नानां च मध्यायतस्मिन्नूपान्निनोति॥ ॥
तेन पूर्वोक्तेन प्रक्रमेण वेदिं निर्माय षड्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राचीत्यादिविधिना वेदिं कृत्वा पुरस्ता
द्वेदेः पूर्वभागे द्वादशांगुलं चत्र पश्चिमं। द्वादशांगुलप्रमाणं विस्तारं दक्षिणोत्तरयोरुत्
द्वा हस्तान्तवधि के कादंशशतीगुलायतं वेद्यां शंकुपावघशंको वघं स द्वयाचद्वादशांगुल
स्तत्रस्थाधस्ताद्धानेन तावंतं वेदिपूर्वभागं छित्वा तं छित्त्वं वेदिमीगं यूपात्पूर्वस्मादवटे
गर्ते भवोपूपावघाजस्मात् शंकोरष्ठकीलां तंतं मांचं च ... वधाय पूर्वापरायतं कृत्वा वेदिदोर्क्षि
णापांसं योऽस्पतस्मिन्न छिन्द्यात् पूर्वापरयोः ज्ञितेवेदिभागे यूपान्निनोति एककादशागुलं
पुरस्ताद्ब्राह्मणानां तदालेखन छिन्द्यादिति पूर्वः पक्षः॥ ॥ सिद्धान्तमाह॥ ॥ पार्श्वयो वेदि

26

मंतेवैदीतिष्ठुतेरह्नैकान्॥ ॥ वाम वृः पूर्वपद्धतिर्द्वतो। पार्श्वयोः पूर्वाषढयः शंकोट्ह्रिणोत्त
रभागयो हत्तरदक्षिणभागयोर्वा अह्निकान्त्र ह्नोनह्नोनपंचपंचसंख्याकान्एकैकक्रमेणपू
र्वाग्रेनोति पक्षिपतीतिशेषः अह्निकानित्युक्तेः पूर्णावटे प्रथमो पक्षिद्धः॥ अथ प्रसर्पः॥ मध्यमंप
रिलिख्योत्तरं दक्षिणं — व्यत्यासमित्तरे नितिकल्पकारे अ... प्रथमं मध्यमं मध्यमं मध्यमं पूर्वं निरवो
यतस्मादुत्तरं द्वितीयं मध्याद्दक्षिणं तृतीयं। द्वितीयादुत्तरं चतुर्थं तृतीयाद्दक्षिणं पंचमं। चतुर्था
दुत्तरं षष्ठं। पंचमाद्दक्षिणं सप्तमं। षष्ठादुत्तरमष्टमं। सप्तमाद्दक्षिणं नवमं। अष्टमादुत्तरं दश
मं। नवमाद्दक्षिणमेकादशमिति। दाक्षिणीवेति पक्षे मध्यमं निखाय तस्माद्दक्षिणं द्वितीयं म
ध्यमादुत्तरं तृतीयं। द्वितीयाद्दक्षिणं चतुर्थं तृतीयादुत्तरं पंचमं। चतुर्थाद्दक्षिणं षष्ठं पंचमा
दुत्तरं सप्तमं। षष्ठाद्दक्षिणमष्टमं। सप्तमादुत्तरं नवमं। अष्टमाद्दक्षिणं दशमं। नवमादुत्त ए० २६

रमेकादशमिति। एवमुदीचीरूपपंक्तिः कथं विधेयेति वेदनआह अर्वतर्वेदीतिमुनेः
अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्स ईव हिर्वेदीति मुने र्द्वादशांगुलागन्नी कथ्या शिखया यथाग्नीर्द्ध
वे धामायातिगन्नीर्द्धमपरं वहिः। एवंच कृते वेदिवर्द्धनमपि स्यार्द्द केरूणानां वेदिस्पर्शश्च।
गन्नी अपि पूर्वमनेनैव क्रमेण विधेयाः। रूपाश्च दक्षिणं पश्चार्द्धयोर्मेकास्त्रिहीनाः का
र्याः। दक्षिणः वह्निः प्रान्तास्थिताः। दर्भिष्ठो दक्षिणोऽनुपूर्वीश्रतर रस्तुकः॥ ॥पूर्वेपश्चाद्वा
कथितामाचीरूपपंक्ति स्तुतामस्तुतिमार्गेणैयातत्रान्निष्ठो रूपो वर्हिष्ठोभवति। वेघप
क्षस्यवनस्याद्वेदि संबंधोऽग्निष्ठस्यैवेति॥ ॥मतांतरमाह॥ ॥एके प्रपदमात्रमोप्रकृ
तिवृताः॥ ॥एके आचार्याः प्रपदमात्रमोक्षाहुत्यो परुषौ प्रकृतिवदिच्छंति। प्रकृतौ स्तो
मायनेनपथेक एवरूपोवेदिमध्यगतार्द्ध तया रूपैकादशिन्यां आर्द्धान्योवेदिग

मां
ताह्यौ नवान्ते बहिर्वेदीति तस्मा द्विकल्पः॥ ॥ वर्द्धिता वर्द्धितयोर्येकादशिनचेदेनौ मस्माह
॥ ॥ शेषा शिखंडिनी चेद्दिः॥ हाएकाएपैकादशिनी मुक्तावेदिर्वर्द्धिताप्यवर्द्धिताप्यवर्द्धिता
पि शिखंडिनी स्युश्च तेन॥ हि खंडाऽवशिखंडा मयूरकलापाकाएयूपापस्माः स्मा शिखंडि
नी॥ एकादशयूपानां पूर्वस्थितानां शिखंडाकारतया पावभाष्यमाननचादेषा वेदिः पश्चिमा
मि सुखोर्ध्वकल्पापनत्सन्नपूर्वापहरत्वात् शिखंडिनीति नाम्नोच्यते॥ ॥ नवं तिचा
त्वश्लोकाः॥ ॥ अत्रतत्रस्त्रेके ऽपि श्लोकाः श्रापि केचन द्विपंतेभ्यश्चैकारकृताएवातत्रसंपा
धिकारनिरूपणाय श्लोकाः॥ संख्यातः परिमाणाहः समसूत्रनिरुद्धकः॥ स समयूनौ मवेद्दि 1110
वां धुन्वविन्यस्तदक्षः॥ एतद्बुद्धिविभागतः कशा स्वकुल्यहन्तः शिक्षिमः स्वपतिष्य
स्वाप्याद्दीनमताः सवेतिः हरेति॥ एति पिंडमान्यासवीर्येः पार्श्वमान्याश्च योगविताकर 20
27
५

षीनां विभागज्ञो नित्यो युक्तश्च सर्वदा ३ तथा समस्त मन्त्रा युक्ता यः॥ न जानाति स मन्त्रान्नु ना
न्य द्वत्तास्त्रमामभवेत्। नान्यदं त्रमामादूषं नान्यस्तृत्स्त्वा दत्रमभवेत् ४ शं कुण्डलक्षणं॥ वर्तुं
जपद्वीणां हं द्वादशांगुलं मुष्टिहतं। नरठं चावृणं चैव शंकुं कुर्याद्विशोपतः ५ एकादशागुलं
कं जुलक्षणं स्याद्विरः सम मापतः॥ शंकुः कार्यस्तु सुचृढं स्तस्याद्वैगम येन्सही ६ प्रा
देशमात्रो हविर्यस्ते पूर्वलक्षणलाक्षितः॥ शंकुएम शिराः कार्यस्तस्मात्पंद्धनिखानयेत्
७ श्रामशिराश्च मुष्कं शिराः मुद्गरलक्षणं। द्विवितस्तिप्रमाणस्तु खादिरो मुद्गरो भवेत्॥ शंकु
लेन निखेयः स्यात् तस्मात्तस्य परिनहः॥ ८॥ चतुरस्रं मुद्गरं स्यात्वा षोडशांगुलमायतं समध्य
वित्तं [illegible] वा दारु [illegible] पाभ्यां निमितं। ९ रज्जुलक्षणं। अजीर्णां [illegible] पितुनीस्तु दर्भानस मात्र दृष्टा
वर्तिमशात्र रज्जुमानाधिका कार्या चात्र ध्रुवे योगसिद्धता। १० शालाग्निवात्वे जीर्णपि विवरं

वीवाविधीयते । मञ्जूषा लोमपत्रैः पात्राणि त्रिहस्तायतानि कर्मणि ११ मञ्जूषं मुञ्जमयी कार्या शालोलपरि
स्थिता । कार्या पत्नोवदन्येवमखं शकुशावल्कलजैः १२ शंकु समीकपर्णशं उत्स्वांश खलु भोगा हस्ता
ईं पंचमाशिकाः । शलाका वृत्तादिभ्योऽन्याः शंकुमम ज्रुमानितं १३ प्राचीशान्तं य । कृत्तिकाः श्रव
णः पुष्या श्चित्रा स्वाती पदं तं । १ तत्स्त्वा च्या दिशोह । पंपुगमात्रो दिते पुरः । १४ । वलु एतलाभतं ।
मावलमात्रा । मञ्जुःस्यात्तावाने गाणमोभवेत् । आग्नार्द्वेन शंकुः स्यादं तरद्वे निरंध्रं तं १५
28 आधाने पदिकं कुर्यात् होमेतु द्विपदो भवेत् । आन्नेच त्रिपदं कुर्यात् क्रमं शामिकी बुधः १६
पंचदशा मेकविंश त्रिकमपरं परं तास्विकं चापि । द्वादशास्तु पाशज्ञतमरं तिस्रोमेवेदिमानामिह
१७ पंचदश शक्रमे श्रोणि निरंध्र नाथे चिन्हं । तत्र ९ कविंशतिप्रक्रमे पुत्राया मम
नायात तत्रिह पुनिरंध्र नाय तत्र । त्र द्वं स्याया चतुर्विंशतिप्रक्रमा प्रापुर — ऽच्चाचा तत्रो द्वा एम
दशास्तु पाशः । एवं च चतुः पंचाशत्क्रमा । मञ्जूरित्यर्थः । मात्रकत्वचेदिमाहात्पुरस्ताद्द्विपशाचम २८

ध्वपं च समुच्चित्रिता। द्विहस्तैरष्टुलद्कैंच त्रिभ्यच्छादशकेषु चार्द्धहस्तैव पाशःपाद्वि दिःस्मा
न्यौर्शमा मिकी १८ पंचहस्तच्छाने पु। ताम्याह। द्विहस्ते श्रोणे। श्रोणं पुलपटके श्रोणि निं श्छ
नाय। वतोच्छाद शांगुष्पेष्वायामाय। तत हस्ताव संहनिं श्छनाय। तत हस्ता वैतं संहास। ततः हार्द्ध
हस्तैपाशः श्रत्रं निरंछन भेदार्द्धं सार्थं९ न्त्रा। विपर्ययो नेत्यर्थः॥ मध्याह्नगन्हविधिमाह। श्रानी
यरज्जुं पूर्वार्द्धे सप्वार्द्धं यावदे वह। द्विगुणीकृत्य तां रज्जुं तत्र शंकू निखानयेत् १९ चेदि श्रो
णं पंसम्मो मध्येन त्वाक भागमा। वाद पुत्र तुरीये शा मध्ये नालिखे हंतन्होः २० चतुरस्रत्रिः पू
र्वा त्रपरत्रिः पूर्वभागे। अपरत्रिः भागपश्यनाचवेदिः त्रिता। तत्र पूर्वार्द्धे पूर्वत्र इस्मानार्द्धं पः शं
प्राची शंकुस्तस्मा द्रज्जुं पंश्वार्द्धं यावदीनीयाप्रतीच्यां तिर्य इस्मानो मध्ये पःशंकुस्तस्मात्पर्यंतं
दक्षिणां सदक्षिणश्रोणिशकुं वेछयन्नानीय सा त्वानीता रज्जुः हपसंज्ञाशाणधिकरणं

29

गुल्मो भवति। तां रक्तं द्विगुणीकृत्य पूर्वार्द्धं शंकोर्दक्षिणांश वेष्टन पूर्वकं निदध्यात्॥ एवमुत्तरतो

पि। अत्र च दक्षिणोत्तरणपूर्वमान्यो मध्ये शंक द्वौ निखनेत्। सौचशं कूत्र्य ध स्तान्मार्द्ध हा च त्वा रिं

गुलांतो श्रोण्यो हृपरिसार्द्धं त्रिंशदंगुलांते पतः तेः। तयानय - पंचाशद धिकशतांगुलानि तया स्व

श्रेष्ठ भागपात्र कमो भागे पश्चात्त्र को वा भागपश्चान्नया क भाग हृपयां। किंचिदधिकत्वा

द्वैकोन विंशत्यंगुलहृपयाम ध्येन श्रोण्यं मध्य स्व शां वुना लिखेद्वौ हृंगन हो वेवे: संक्षेपो कुर्यात्॥

अपमर्धः। नद्रज्ञो रक मभागफिरनाच्चादिशं का वारो पवेवन्त हृ न्नार्द्ध कुर्यादेवामितरत्रोप

दांतर माहा वापपुत्व तुए यो णा पद्वा पृपुत्व स्यतुए येरा च तु पांशे मत्हंगन हो स्तः। अपमर्धः।

श्रोण्यं मध्यानि खोत शको यंत्य पुवे वं दोणो त्रांस्त्र्य पितस्त्व चिह्नं कृः। पृष्ठमा गोन ष एम०

ड श्रीनयं न मिन स्त स्त तुए यो। श किं चिहृन साद्वैक विंशत्यंगुलात्मक कः। तेन शंकोः स्त्र्याप २८

तेन वेद्यन्तं द्वे व्यामार्द्धे व्यामार्द्धे उभयत्र कुर्यादिति पौर्णमासिका वेदिमानं ॥ अन्यास्तु वेदिषु मध्यमसं
न्नहो नास्ति प्रमाणं नात्रोपदेशात् ॥ पशुवेदि माहानवारत्निमिता रज्जुर्गृहीता षट् खातः
परैः ॥ अर्द्धे ऽर्द्धे विष्णुपाशः स्यात् पशुवेदिप्रमाणमिति ॥ २१ चतुररत्निश्रोणिरत्न्यंसा षडुपरत्निप्राची
रूपा निरूढपशुबन्धवेदी ॥ तत्र षड्रत्निप्राच्यायामाय ॥ ततो द्वयरत्नयो निरञ्छनाय ॥ ततो द्वे श्रोण्ये ॥
ततो द्वे ऽंसाय ॥ ततस्त्रिचत्वार्द्वेषु पार्श्वयोरिति ॥ शाकाविमितयो मानमाह ॥ विंशत्यान्तु करैः शाकोद
शाया मेनाविस्तृता ॥ विमितं चतु[illegible]स्यात् शारत्निप्रमाणतः ॥ २२ विंशतिहस्तायता दश
हस्तविस्तारा शाकाविमितं स्यात् ॥ स्वंशामेके प्रचेक्ष दगंशा ॥ दशहस्तसमचतुरस्रं तु वि
मितं ॥ सदस्सो माहानवकेवलम् ॥ कुर्यात्त्रीणि कुर्यात्त्रिषु त्रिषु उत्तमो नवकः ॥ पाशाहदसो मानमु
च्यते ॥ २३ नवारत्निषु श्रोण्यपार्श्व ॥ ततस्त्रिषु श्रोणि निरञ्छनाय ॥ पुनस्त्रिष्वंस निरञ्छना

याः ततस्त्रिषंशायाः ततो नवहस्तपाशा एवेति स दशोमानं॥ सौत्रामण्यां वेदिमाह॥ पदस्था दशा
तिरश्चीचतयोरदशा च माभवेत॥ सौत्रामण्यां त्रिमात्रं स्यावेदिः स्यात् सोमवत्तथा॥ २८ पदस्था
दशायेत्रिचत्त्वरस्यार्थः। पदमात्र हस्तचतुरस्रस्याक्ष्णया पार्श्वमानी कार्या। पदं तिर्यङ्मान्ये
वतिर्यङ्मानी। तयोरक्ष्णया पदत्रयं दैविकारज्जुः सौत्रामण्यां प्रक्रमः द्वादशांगुलपद
30 हस्तचतुरस्रस्याक्ष्णया सा पार्श्वमानी। तस्येव पाति तिर्यङ्मानी सा त्वक्राऽपि तिर्यङ्मानी
ता हस्तस्य दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः सा सौत्रामण्यां प्रक्रमार्धा। तत्परिमितेन काष्ठे
न सोमवद्वेदिं कुर्यात्। अत्र दर्भः। तेन पूर्वोक्तेन प्रक्रमेण चतुर्विंशत्या प्रमाणया चतुर्विंशति
प्रक्रमा पूर्वभागे। त्रिंशत्प्रक्रमा पश्चात्। एवं सोमवत् तत्र वेदिर्भवति। अत्र नन्यूनं नैग एम०
स्ता याम पि द्द मे व मानं। अनेन विधिना यत्र वेदिं कुर्यात्तु मानवः यजमानं तत्पापान्मु ३०

मोतारयतेक्षतं ॥ २५ अरत्नित्वा मुष्टिर्वा हस्तद्वयं यदीस्तोत्रमाणं स्मृतं । वेदियेकर्तुमिच्छंतिगि
रिंमितं तितेन वेदिः ॥ २६ समानां च गर्भे पंच पश्चान्य बलसंहितं । हस्तं वत च्छ्वाहस्तेन हस्त्वा प
हे क्षिप्यंति मार्गिकाः २७ सप्तानदीयते मानं यथा च न विवर्द्धते यथा च रमते दक्षिणप्रा
गोयं समावरेत २८ अंगुल्यादि मानमाह ॥ तेतुः पुष्करत्नात्त्वक्षं सहस्राणः परिवर्जितः ॥ वल्म
नर्पा स्त्रिहा — न्यावाजेन सह शोभवेत ॥ २९ त्रयस्त्रिंशाः यमीवाजाः सर्षपार्द्धा विधीयते ।
द्विगुणं सर्षपं विद्यात् यवं पंचैव सर्षपाः ३० अंगुलस्य प्रमाणं तु यवाः पार्श्वसमिताः ॥ च
तुर्विंशांगुलो — त्रिर्वितस्ति हस्तो द्वादशांगुलः ॥ ३१ व्यामस्य च प्रमाणं तु चतुर्हस्तं नूनं शतां
गुलं ॥ पुरुषस्य प्रमाणं तु स्याद्विंशत्यधिका ३२ सपदो विज्ञेयः तज्ज्ञैर्नाहुः पुरुषः ज
पंच मौंशोरात्निः ॥ अत्र शास्त्रे ऽरत्निपदेनो हस्तो यो ॥ अरत्निचतुर्विंशोऽशोंगुलं ज्ञेयं

[illegible] विनाशितः ॥ अथ [illegible] पंच [illegible] विहाय [illegible]
[illegible] पुष्करतं [illegible] [illegible]
मार्गेण तु कार्यं मानाधिकं बुधैः ३३ अथ [illegible] पाद [illegible] चतुर्गु[illegible]
[illegible] दीर्घ [illegible] माह ॥ अथ [illegible] कार्यो [illegible]
दशांगुल [illegible] विस्तारो [illegible] चतुरंगुलः ३४ [illegible] चतुरंगुल [illegible]
[illegible] दशांगुलमुच्छ्रयं स्यात् ॥ अथ [illegible] पूर्वस्यामग्नेः [illegible]
[illegible] ३५ दक्षिणे [illegible]
[illegible] विंशत्या [illegible] [illegible]
[illegible] दक्षिणे [illegible] चतुरस्रे ३९

तुणाबद्धिः समाप्तैः कर्त्तुमिष्यते। एकोनद्विगुणीसेस्तु त्र्यब्दकोरकाषिके मतौ ३७ — स्तांहृत्तेनुतस्यांयाम
स्यं द्वेषिकामवेत। द्वेवैषुः करणीस्यो ज्ञाष्ट्वब्दकारेणचोदिता ३८ मत्स्यासंक्षेपिकातज्ज्ञ दिनुनी
मासचतावत्कपणीत्यर्थं। चयनेतज्ज्ञो विधिनाकुर्यात्रिर्माणमात्मनः। तुर्यांशेनात्मनः पुत्री
पच्छं चरयेन्नतः ३९ आधिमानं पंचमांशं पद्द्योन्यहितः। दशमांशेन नुष्ठस्य पुष्ठमनुष्यत्र वत् —
ये ४० पुष्टस्याष्टवर्षोऽब्दादिपश्चाद्देवनियोजयेत्। दशमांशं पंचमांशं जन्मादिलक्षणं त्वधिमाकवे
४१ षड्विंशत्क्रमाः स्याच्चतुर्विंशतिः संख्येयाः। त्रयोदशो ह्रिंशत्समास्तुर्वेदो हेमादिके मतौ
४२ सूत्रे दोषदरिद्रस्य गुदमंत्रमधीयमतः। क्षमाजेयं। क्रियाशेषोऽब्धीकात्यायनमहात्मनः
४३ इति श्रीकाश्मीरिकवर्णे महीधरविनिर्मिते। वेदीष्टकावर्द्धनाख्या [illegible] यं कण्डिका गता
॥ ॥ — सर्वेदाग्रहवर्षेमासं त्यौषवलेदले। त्रयोदश्यां रवेर्वारे चाप्यामस्यां महीधरः १ श्री
रत्नेश्वरमिश्रस्य गुरोः केशवजन्मनः। आज्ञया लिखितिश्लोकैर्भाष्यं वाचयन्तु समाप्तिरेणी

विदुषां सुखबोधाय श्रीधरोद्धृतसारतः । माध्वंरामकृतां इति कृत्याख्याकोऽचतत्वतः ३ नीलकं
ठोल्का नायवंशितामश्वेंद्र रोल्या मैरवेशः कपालिं कृतवान् — ख्यान्केसरी ४ ॥ ॥ इति
श्रीमन्महीधरविरचितपद्धतिस्तवविवरणं समाप्तम् ॥ ७०४ ॥ ४ ॥ ॥